

T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT FAKÜLTESİ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ BÖLÜMÜ
SOSYAL SİYASET ANABİLİM DALI

36512-

**Sosyal Siyaset Müesseselerinin
En Büyüğü Olmak Bakımından**

İBN HALDUN'UN DEVLET GÖRÜŞÜ

(Yüksek Lisans Tezi)

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Yusuf Balcı

**Hazırlayan:
Musa Yetim**

İstanbul, 1994

İBN HALDUN'UN DEVLET GÖRÜŞÜ

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
I. DEVLETİN KURULUŞU ve VARLIK NEDENİ	3
A. Tavrılar Nazariyesi (Bedevilik, Hazerilik)	5
B. Asabiyyetin Mahiyeti	9
C. İbn-i Haldun ve Organizmacı Görüş	13
II. DEVLET İDARESİ ve YÖNETİM POLİTİKALARI	14
A. Devlet Başkanlığı	14
B. Hilafet ve Mülk Tartışmaları	17
C. Akli-Dini Siyaset (Laiklik)	21
III. DEVLETTE MALİ YAPI ve SOSYAL ADALET	26
A. Devlet Gelirleri	28
a) Vergiler ve Zulüm Kavramı	29
b) Zekat ve Adalet Kavramı	33
B. Devlet Harcamaları	37
a) Harcamaların Etkisi ve Bereket Kavramı	37
IV. DEVLET ve İKTİSADİ HAYAT	42
A. Devlet ve Üretim	42
a) Nüfus ve İşbölümü	49
b) Emek - Artı Ürün - İhtisaslaşma	54
c) Ücretler ve İstismar Olgusu	62
d) Devlet ve Para	68
e) Fiyatlar ve Narh	72
B. Devlet ve Tüketim	78
a) Tüketime Kontrolü ve Yönlendirilmesi	78
b) İsrafın Önlenmesi (Devlette)	84
c) İhtisap Müessesesi ve Muhtesibin Yetki Sınırı	89
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME	92
KAYNAKÇA	96

GİRİŞ

İbn Haldun ortaçağda yaşamış, dolayısıyla yaşadığı dönemi incelemiş ve eserlerini bu minval üzere yazmış bir düşünürdür. Bununla beraber İbn Haldun'un ele aldığı konular, günümüz cemiyetlerinin ve devletlerinin gündeminde bulunan bugünün aktüel konularıdır.

Mukadime 500 yıl önce yazılmış olmasına rağmen nasıl oluyorda 21. yüzyılın eşiğinde aktüel olabiliyor. Kaynak eser olma vasfını sürdürebiliyor?

Kanaatimizce bunun iki önemli nedeni var.

Birincisi; Devletlerin ve cemiyetlerin pekçoğunun, İbn Haldun'un devletler ve cemiyetler için öngördüğü tabii hayat seyrini henüz tamamlamamış olmalarıdır.

İkinci önemli neden ise; Cemiyetler ve devletler için ön gördüğü be-devilik ve hazerilik aşamalarının tarihde ve günümüzde üzerinde inceleme ve araştırma yapmaya değecek derecede müteaddit defalar gerçekleşmiş olmasına rağmen değişimin hem devletler hem de devlet içindeki (Cemiyetteki) çeşitli sosyal gruplar arasında mütemadiyen devam ediyor olmasıdır.

Sözü edilen değişimi hem cemiyetler hem de devletler açısından açacak olursak; cemiyetler ilkel üretim tarzından, modern, yani karmaşık üretim tarzına, yaşayış itibariyle de, önce göçebelikten köylere, yani yerleşikliğe, ardından da, şehirlere ve büyük şehirlere ulaşmak, yerleşmek şeklinde devam eden bir süreçle bugün de karşı karşıyadır.*

Devletler açısından konuyu ele aldığımızda; halen devam etmekte olan süreçte, devletlerin kurulup yıkıldığını, daha doğru bir izahla değişime uğradığını görmekteyiz.

Bundan başka, bir devletin ömür seyri içersinde İbn Haldun'un tespit ettiği değişimleri, bugünkü devlet yapılarında hükümetlerin ömür seyrirlerinde (Siyasi iktidarların) görmek mümkündür.**

İbn Haldun'un "Geçmiş geleceğe suyun suya benzemesinden daha ziyade benzer"¹ sözünü Mukaddimeden konuların en özlü ifadesi olarak

1- MU 1/20 MSU 1/210

* Mezralardan köylere ve şehirlere göç dalgası bununun belirgin örneğidir.

** İnsanların bir bağla (asabiyyet) birbirine bağlanarak devleti kurup ele geçirecekleri, devletin orta ömründe hükümdarın adamlarının servet edinmeleri, kuruluşun sonra ilk kurucu güçleri tasfiye etmeleri...

seçmemizin yerindeliğini Mukaddimenin aşağıdaki temel konalarının varlığı doğrulamaktadır.

Devletlerin kuruluşu, varlık nedenleri, asabiyyetin mahiyeti, devlet idaresi ve politikaları, laiklik, devletin vergi tarhı (toplaması), zekat ve gelir dağılımı, sosyal güvenlik ve vakıflar, nüfus ve iş bölümü, para ve faiz, fiyatlar ve narh, özelleştirme hem İbn Haldun Mukaddimesinin hem de günümüz dünya devlet ve cemiyetlerinin (yönetimlerinin) ve özellikle Türkiye'mizin en aktüel ve ehemmiyetli konalarını teşkil etmektedir.

Bize göre İbn Haldun'un Mukaddimesinin incelenmesini gerektiren en önemli sebep; İbn Haldun'un hem mevcut olayların ve tatbikatların nasıl olduğunu anlatması ve hem de nasıl olması gerektiğini göstermesidir. Bütün bu tesbit ve teorilerin temel özelliği ise maddi yapının esas olarak ortaya konulmuş olmasıdır. ²

Bu çalışma ağırlıklı olarak, Mukaddimedeki devlet telakkisinin, devletin sosyal siyaset müesseselerinin en büyüğü olması bakımından bir tahlili niteliği taşımaktadır.

Seçilen konu başlıklarının yanında, hemen her konu, Mukaddimenin kendine has kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmasına özen gösterilmiştir. Vergi-Zulüm, Zekat-Adalet gibi.

Bundan başka konuların seçiminde dünyanın ve özellikle Türkiye'nin gündeminde bulunan mevzular, dünyadan ve özellikle kendi bünyemizden mukayeseler yapmak suretiyle, incelenmeye çalışılacaktır. Kalkınmada maddi-moral faktörlerin önem derecesi, asabiyyetin kaybolup kaybolmadığı, cemiyetteki birlik ve çözülmeye, devlet idaresine etkisi ve katkısı, asabiyyetin unsurları, devletin iktisadi hayattaki konumu, özelleştirme, faiz vb.

Bütün bu konuların açıklanmasında, geçmiş dönemlerde yaşamış veya halen yaşamakta olan Müslüman ve seculer (özellikle müslüman düşünürler) düşünürlerin görüşlerinden istifade etmeye çalıştık. "Her çağ kendi imkanlarıyla islama yeni yorumlar getirecektir ve herhalde çağımızın imkanları islam prensiplerine daha geniş bir uygulama sahası verecek durumdadır."

Doğrusunu Allah bilir. Size ilimlerden az bir şey verilmiştir. (3: 66, 5: 45) (ayet mahalleri)³ isra 17/85

2- İbn-i Haldun yalnızca maddi şartlara göre teoriler geliştirmiş değildir. Ancak maddi şartlara bu derece yer veren ilk müslüman mütefekkir olması böyle bir değerlendirmeye yol açıyor olmalıdır.
3- MU 1/92 MSU 1/261

I. DEVLETİN KURULUŞU ve VARLIK NEDENİ

Mukaddimenin ana konusu gerçek ve bilgi olarak tarih ise, başlıca sosyal realite devlettir. Vatandaş ve devlet ile ilgili genel bir teoriden mahrumuz. İbni Haldun'un eserinde bir devlet nazariyesi ve bir tarih görüşü buluyoruz.¹ Devlet cemiyet hayatının ulaştığı en yüksek mertebedir.²

İbn Haldun devletin kuruluşunun zorunluluğunu insan tabiatının vahşi oluşuyla izah eder.

İnsanlar sosyal bir hayat yaşamak için biraraya toplandıklarında birbirleriyle muamelelerde bulunmaya ve birbirinin ihtiyaçlarını gidermeye muhtaç ve mecburdurlar. Fakat hayvani tabiatın sevkiyle ihtiyacını sağlamak üzere her biri diğerinin mal ve eşyasına el uzatıp çekip alır. Çünkü zulüm ve düşmanlık hayvani tabiatın icabıdır.³

Bunun için bir başkana ve teşkilata ihtiyaç vardır. Zira bütün bu vahşilikler önlenmelidir. Nedenini izah ederken; yüce Allah bilhassa nevi beşerin korunmasını emir ve kan akıtmayı yasak etmiştir⁴ der.*

Devletin varlık nedeni adalettir. Dolayısıyla zulmü önlemesidir. Devletin iyiliği şevkat ve merhametli olması ileldir. Devlet kötü ve zalim olursa bu devlet uyruk için zararlıdır. Onları mahveder.⁵

İbn Haldun devletin koruması gereken (Şeriatın 5 temel şartı) birincisi dini, ikincisi nefsi ve şahsi, üçüncüsü akli, dördüncüsü nesli, beşincisi ise mal ve serveti korumaktır⁶ der.**

Devlet vatandaşların içinde yaşadığı evdir. Kendisini korur ve barındırır. Kendi menfaat ve hizmetlerine çalışanlara hizmet ve yardım eder.⁷

Devlet ve adalet kavramı hem İbni Haldun'da hem de diğer islami temelden hareket eden düşünürlerde öylesine kaynaşmış iki kavramdır ki adeta içiçedir.

İbn Haldun Farslardan Behramın durumunu hikaye eden Mübezanın anlattığı hikayeyi aktarır.

Mübezan: Ey hükümdar devlet ancak şeriatın hüküm ve kaidelerini hakim kılmak ve Allaha ibadet ve Allah'ın emirlerine uygun olarak ülkeyi

1 - Cemil Meriç, "Işık Doğu'dan Gelir", S. 229, Pınar Yay., İst. 1984

2 - Ümit Meriç, "Cevdet Paşa'nın Devlet Görüşü", S. 29, Ötüken Yay. İst. 1975

3 - MU 1/472 MSU 1/537

4 - MU 1/472 MSU 1/537

5 - MU 1/475 MSU 1/539

6 - MU 2/81 MSU 1/713

7 - Abdülkerim Zeydan, "İslâm Hukuku'nda Fert ve Devlet", Çev. Aksay Öncel, Nizam Yay., İst.

* Hitler'de Yahudilerle ilgili olarak Allah'ın eseri olan milletimi Yahudiye karşı korumaya çalışıyordum di-yordu. Adolf Hitler "Kavgam" S. 69, Çev. A. Nejat, Tokay Yay. İst. 1989

** Kişilerin kendilerini dayanışma içerisinde hissettiği bir toplum mutlu bir yükselme için ideal sahadır. Abdülaziz bin Abdullah "İslâm'ın Getirdikleri" S.60, Bir Yay. İst. 1983.

idare etmekle devam eder. Şeriat dahi ancak devlet sayesinde cari olur. Devlet ancak devleti idare edecek insanlar sayesinde şevketli ve kudretli olur. Memur ve askerler ancak para ve mal sayesinde yaşarlar. Para ve mal ancak bayındırlık sayesinde olur. Bayındırlık ancak adaletle temin edilir. Adalet Allah'ın yarattıkları arasında konulmuş bir ölçüdür. Onu Allah koymuştur. Allah ölçünün başına da bir idareci dilemiştir ki o da hükümdardır der.⁸

Bu arada üzerinde durulması gereken en önemli konu, para ve mal bayındırlık, bayındırlık da adalet sayesinde olur cümlesidir. Buradan çıkarılabilecek sonuç sağlanan adalet ortamının kalkınmaya olan tesiridir.*

Bu nedenle devlet adalet isteyenlerin sayısını azaltmalı onlara yerinde cevap ve haklarını vermelidir.⁹

İbn Teymiye der ki; şüphesiz halkın işlerinin velayeti dini vecibelerin en önemlilerindendir. Hatta onsuz (devletsiz) dinin devam ve bekasından söz edilemez. Çünkü Allah iyiliği emir, kötülüğü yasak etmiştir. Adalet ve cihad da farz kılınmıştır. Emirlerle uyulması, cezaların konulması, adaletin uygulanması ve cihadın tayini, ancak kuvvet ve devlet eliyle mümkün olur. Devletin kurulması ise zaten kanunların uygulanması için zorunludur.¹⁰

İbn Haldun'un genel islami eğilime paralel olarak devletin görevlerini son derece geniş tuttuğu "sosyal devlet anlayışına uygun bir şekilde her alanı devletin faaliyet, gözetim ve denetimi altına aldığı görülmektedir. Bu devlet tüm korunmaya muhtaç kesimlerin koruyucusu, kendini tüm halkın refah ve mutluluğunu sağlamakla görevli ve sorumlu sayan geleneksel kerim devlettir.¹¹

İbn Haldun'un anlattığı, devletin koruması gereken unsurların, yeterince korunmadığı, bahsedilen adalet ortamının oluşturulmadığı, bizim memleketimizde bütün açıklığıyla sırtıtmaktadır.

Can emniyeti temin edilmemiştir. Her gün terör, trafik, insana değer vermemek sebebiyle insanlarımız ölmektedir. Bir bölgemiz yaşanmaz haldedir. Mal emniyeti yoktur. Her gün bir banka, bir kuyumcu veya bir başka tüccar soyulmakta, bombalanmakta, yakılmaktadır. Adalet ortamında te-

8 - MU 2/78 MSU 1/711

9 - Nizamülmülk "Siyasetname" S. 328, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yay., İst. 1987.

10 - Abdülkerim Zeydan, a.g.e. S. 6

11 - İ.Erol Kozak, "İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat" S. 166, Pınar Yay. İst. 1984.

* İbn Haldun malın, paranın ve bayındırlığın temelinde adaleti görmesi, temel meseleleri maddi temelden hareketle açıklamadığını gösteriyor. Aksine islami bir terim olarak tescilli adalet tabiriyle izah ediyor.

sis edilmemiştir. Batık krediler, yenilen rüşvetler, çekilmeyen cezalar, vandaşa yüklenilen ağır vergiler, ödenmeyen ücretler. Bütün bu manzara İbn Haldun'un zulüm kavramıyla karşılanabilir.

İbn Haldun düşüncesi baştan başa dini emirlere baş eğen bir toplumun kucağında doğmuştur. Bu itibarla yetenek ve görevlerini daha aydınlık görebilen bir düşünceye zemin hazırlar.¹² Ve devlet İbn Haldun'a göre uygarlığın zorunlu bir ürünüdür...¹³

A- Tavırlar Nazariyesi (Bedevilik - Hazerilik)

Tavırlar nazariyesinin esasını değişim oluşturur. Buna göre her şey, insan karakteri, devletin yapısı, kanunlar vb. sürekli değişim halindedir.*

Hal ve zamanın yaptığını kimse yapamaz. Tarih ezeli bir akıştır. Bütün beşeri kıymetleri ve hakikatleri değiştiren bir hengame-i ibret: Bu tekamülcü görüşü Heraklit'le başlayan Hegel ve Marks'la devam eden diyalektiğe bağlamak doğru olmaz. Batının uzviyetçi terakkisiyle ilgisi benzeyişten ibarettir. Kaynağı islamiyettir.¹⁴

Bu değişim sürecinin başlangıcında bedevilik vardır. Bedavet: Bir nesnenin ilk peyda olan tarafı. Bedevi: Çölde, kırdan ikamet eden manasınadır.¹⁵

Değişimin diğer ucunda hadaret (Hazerilik) var. Hadaret: Şehirde oturmak. Şehirlilik, yerleşiklik manası da vardır.¹⁶

İbn Haldun'a göre aslolan başlangıçtır. Yani bedeviliktir. Hazerilik yokken bedevilik vardır.

Bu aşamaları beş devre halinde inceleyen Said Nursi; vahşet devri dinlerle ve hükümetlerle tebdil edilmiş yarı medeniyet devri açılmıştır der.¹⁷ Tavırlar nazariyesi, dolayısıyla bedevilik ve hazerilik kavramları, yalnızca sosyal-ekonomik ya da siyasal açıdan incelenemez. Bütünü ile ele alınmak icab eder.

İbn Haldun'a göre insanlar için maddi hayatın üretilmesini sağlamak diğer bütün olaylardan önce gelir.¹⁸ Hayat için gerekli olan şeyleri tedarik ile işe başlamak, yaşayışı tamamlamak için gereken şeylerden önce gelir.¹⁹

İbn Haldun'da bedeviliğin ilk sayılmasının bir önemli noktası da üretim tarzının başlangıcı olmasıdır. Buna göre ilk üretimin mevcut şartlar al-

12 - Cemil Meriç, "Işık Doğu'dan Gelir" S. 232, Pınar Yay. İst. 1984

13 - Ümit Hasan, "İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi" S. 245, S.B.F. Yay. 1977.

* Devletin geçireceği devreler için bakınız. MU 1/444

14 - Ümit Meriç, a.g.e. S. 36

15 - MSU 1/130

16 - MSU 1/131

17 - Said Nursi, "Mektubat", S. 344, Sözler Yay. İst. 1980

tında gerçekleştirilmesi için sahralarda ve köylerde yaşamak zorunluluktur.

Bunlar (bedeviler), bu ihtiyaçlarını ancak hayatlarını koruyacak ve yaşamalarına yetecek miktarda temin edebilirler. Fazlasını temin edemezler.²⁰

Sonradan zenginleşirlerse ve genişlik elde ederlerse bu hal onları bir yerde yerleşmeye ve geniş yaşayışa sevkeder. Yiyecek maddelerini ve giyimlerini çoğaltırlar ve bunları güzelleştirmeye, süslemeye ve evlerini genişletmeye ve şehir hayatı yaşamak üzere şehirler ve kasabalar inşa etmeye başlarlar. Yapılarını güzel ve sağlam yaparlar, sular getirirler, bu suretle şehir hayatı yaşamaya alışırlar. Bunların bir kısmı sanat ve sanayi alanında çalışarak geçinmeye çalışırlar. Bir kısmı ticareti meslek edinir. Göçebe ve köylülerden daha çok kazanır, daha iyi yaşarlar.²¹

İbn Haldun'un mutlaka geçilmesi gerektiğini söylediği aşamalar halen hükmünü icra etmektedir. Mezralardan köylere ve kasabalara, orarlardanda şehrin varoşlarına ve şehirlere doğru devam eden göç, bedevilikten hazeriliğe bir koşuş değildir?

Bedevilikten hazeriliğe doğru ilerlerken bizi yakinen ilgilendiren iki önemli meseleyle karşılaşırız. Birincisi: Üretim tarzıdır. İkincisi ise: Örgütlenme şeklidir.

Üretim tarzı bedevi-hazeri toplumlar ayrımının en önemli ölçütüdür. İbn Haldun'a göre aslolan bedevi hayattır, hazerilik sonradan ortaya çıkmıştır. Hazeriliğinde kaynağı bedeviliktir. Hadaret ve hazerilik bedeviliğin tedricen değişmesinden meydana gelmiştir.²²

Anlaşılabacağı gibi hazeriliğe geçişle bedevilik yok olmuyor. Bedevilik ve hazerilik tam bir dönüşüm halinde birbirini takip eden devrelerden oluşuyor.

Göçebeliliğin yok olmadığının ve şehir hayatının temeli olduğunun bir delili de şehir ahalisinin çoğunluğunun o şehrin etrafından gelen göçebe ve köy ahalisinden olmasıdır.²³

Göçebelerin şehir ahalisine nisbetle hayır ve iyiliği kabulü daha yakın olmasını; göçebe ve köy hayatı yaşayanlar ancak vücutlarını koruyabilecek miktarda dünyaya düşkün olup nefis arzularının sebep ve va-

18 - Ümit Hasan, a.g.e., S. 149

19 - MU 1/302 MSU 1/415

20 - MU 1/303 MSU 1/416

21 - MU 1/304 MSU 1/416

22 - MSU 1/131

23 - MU 1/308

sıtalarına ve dünya lezzetinden hiçbirine ve sebeplerine sahip değildirler²⁴ diye izah etmiştir.

Bedevilik ve hazerilik aşamalarında temel yapı üretim yordamları olmak dışında, yapıya ve karakterlere etki eden başka faktörler de vardır. Bunlar coğrafyadır, iklimin sağlamlığı, sıcak veya soğuk oluşu, çevrede yaşamakta olan toplulukların durumudur, yenilen gıdalardır, havanın temizliği vb.

İbn Haldun'a göre bedeviler daha atak ve şecaatlidirler. Göçebelerin şecaatli olmaları, kendilerini koruyacak sur ve kalelerinin olmamasındandır.

Şehirlerde yaşayanlar, valilerin hüküm ve emirleri altında bulunarak korkaklığa alışırlar. Kendilerini koruma kuvvetinden mahrum kalırlar.²⁵

Kesintisiz devam eden değişim ve dönüşüm gayet doğaldır ki devletlerin yapılarını da değiştirecektir. Bir başka ifadeyle devlet yapısı ve örgütlenmesi ve hatta kanunların değişmesi tabiidir ve kaçınılmazdır.

Maziye tahassür abestir. Hayatın kanunu inkılap. Bedevilikde kalınsa daha iyi olmaz mıydı demek zamanın hükümlerini inkar etmek olur. Zamanın hükmünü takdir etmeyerek ahvali tabiiyyeye karşı durupda, eski tavırda ısrar ve inad eden kavimler yokluk denizine düşmüşlerdir.* Değişmeyen ilahi kanunlar. Beşeri kanunların ayırıcı vasfı tagayyür. Öyleyse beşeri kanunlar kavmin mizacındaki ve dünya ahvalindeki değişikliklere kendilerini uydurmalıdırlar.²⁶

Bilki bu devreleri geçirmek her devlet için tabii bir haldir. Devlet ilk kuruluş çağında göçebelik devresindedir. Kurulduktan sonra refaha kavuşmak onu takip eder. Haller genişler, yerleşik hayat ise bolluk ve refahı çeşitlendirir ve çeşitlerini çoğaltır.²⁷

İbn Haldun'un insanlar, cemiyetler ve devletler için aynı aşamaları zorunlu görmesi, devlet teorisinde genel islami teamüle uygun olarak organizmacı bir görüşe sahip olduğunu gösteriyor.

Erwin Rozenthal'e göre İbn Haldun islamda terimin tam anlamıyla tek siyasi düşünürdür.A.R.Gibb ise İbn haldun sadece bir müslüman olmakla kalmamaktadır,Mukaddimenin her sayfası onun bir islam hu-

24 - MU 1/310

25 - MU 1/316 MSU 1/415

26 - Ümit Meriç, a.g.e. S. 38

* Bediuzzaman "eskihalmühal ya yeni hal ya iznihal" diyor.

27 - MU 1/436 MSU 1/539

kukçusu ve ilahiyatçısı olduğuna tanıklık eder der.²⁸

İbn Haldun fertten devlete uzanan çizgide hemen her konuyu bir-biriyle bağlantılı olarak inceler. Bu arada şehirlerin durumu, kuruluşları, şehir hayatı, şehirdeki üretim, fiyatlar ve vb. şehri ilgilendiren pek çok konuyu incelemişler.

Yeni sayılabilecek bir disiplin olan şehircilik alanında İbni Haldun'a haklı olarak öncülük payesi verilmektedir.²⁹

İbn Haldun'un insandan başlayan ve cemiyetler ve devleti içine alan üretim tarzlarının, şehir hayatının incelendiği teorisinin bir bütünlük arzettiği görülür. Bütün bu zincir sıfırdan başlayan ve bir noktada biten bir doğru şeklinde değildir. İbn Haldun'u klasikleştiren eserindeki temel özellik bütün bu değişimin çember halinde ve mütemadiyen devam etmesidir.

Devletin kurulması netice değildir. Bedevilikle başlayan ilk ilkel üretim tarzı aşamasında devlet de ilk ilkel haliyle ortaya çıkar. Üretimin karmaşılaşması, çeşitlenmesi, köyleri ve şehirleri bu da dolaylı olarak devlet yapısının değişimini beraberinde getirir. Nihayet devlet en üst noktaya, kemale ulaşır ve yıkılmaya doğru döner. Nihayet asabiyyet zayıflar ve yıkılır. Bundan sonra yok olan asabiyyetin yeniden tesisi gerekmektedir. Bunun da asabiyyet bahsinde inceleyeceğiz.

Duyduğuma göre ulusların kurtuluşu,

benliklerini ortaya koymak ve geliştirmek de bulunuyor.

ikbal. Doğudan esintiler S: 19 (Filistinliler için söylemiş)

B- Asabiyyetin Mahiyeti

Yukarda anlattığımız gibi düşmanların saldırısından korunmak ve saldıranları kovmak ve istilalar yapmak kişilerin biraraya toplanmasıyla olur ve buna asabiyyet adı verilir.³⁰

İbn Haldun insanların birbirlerinin saldırısından emin olmak için bir yasakçıya ihtiyacı olacağını ve bu yasakçı hakim de asabiyyetle onlara galebe etmiş hüküm altına almış biri olması gerektiğini söyler.

İşte kuvvet ve kudretle ahaliyi hüküm ve idaresi altına almak hükümdarlıktır.³¹ Bu duruma götüren saik asabiyyettir. Bu da ancak ko-

28 - Ümit Hasan, a.g.e. S. 14

29 - Ümit Hasan, a.g.e. S. 15

30 - MU 1/352 MSU 1/450

31 - MU 1/353 MSU 1/450

ruyan ve yardım edenlerin olması sayesinde olur. Anlaşıldığına göre bu da yakın akraba, sülale birliği, azadlılar ve kölelerden başkası değildir. Şayet başka sülaleler varsa en güçlü olan bunları idaresi altına alır ve daha büyük bir asabiyyet meydana getirir.

Bu durum daha çok bedevilik aşamasındaki ilk devletler için geçerli bir asabiyyet durumu olsa gerektir. Tarifi yapılan asabiyyet kuvvetle ne seb asabiyyetidir. İlkellikten, ilk üretimden, karmaşık üretime, dinlerin gelişmiş (yaygın) olduğu devletlerde nesep asabiyyeti yok olmamakla beraber zayıflamıştır, yerini sebep asabiyyetine bırakmıştır.

Sosyal örgütlenme açısından en önemli husus karşılıklı yardımlaşma, savunma ve haksızlıkları giderme yükümlülüğüdür. Savunmayı da genel anlamıyla güvenlik olarak düşünmek lazım. Yardımlaşma, güvenlik ve haksızlığı ortadan kaldırmanın tek kelimelik özeti dayanışmadır. Kandaşlık bağı dayanışma biçiminde ortaya çıkar. Siyasal örgütlenme denince kadim topluluklardaki biçimiyle modern toplumlardaki biçimini birbirinden ayırt etmek gerekir. Modern toplumlarda devlete kadar varan siyasal örgütlenme kişileri değil mülkiyeti esas alır, düzenler ve yönetimi sağlar.³²

Mukaddimedede çok sık kullanılan ve üzerinde önemle durulan asabiyyet kavramı yalnız siyasi boyutları olan, sadece devlet kurmaya ve devleti ayakta tutmaya yarayan bir kavram değildir.³³

Uruğların düşkünlükleride önemli bir konudur. İster kadim topluluklarda, ister modern toplumlarda olsun, düşkünlük hem devlet kurmaya hem de devleti ayakta tutmaya engeldir. Çünkü bir uruğun hakir düşmesi asabiyyetin kaybolduğunun bir delilidir.³⁴

İbn Haldun burada Musa a.s.'ın İsrailoğullarını Şam'ın fethine götürmemesini örnek gösterir. Amalikalılardan korktuklarını ve sen ve rabbin onlarla savaşın dediklerini anlatır.*

Asabiyyeti değer olarak gören İbni Haldun bu temelin esası olarak da coğrafi ve iktisadi şartları alır.** Bir kere çok soğuk ve çok sıcak iklimlerde kuvvetli asabiyyetler vücuda gelmez. Bu iklimlerdeki asabiyyetler, mutedil iklimlerdeki asabiyyetlere galip, hakim ve üstün olmazlar***³⁵

32 - Ümit Hasan, a.g.e.; S. 180

33 - İ. Erol Kozak, a.g.e.; S. 119

34 - MU 1/358 MSU 1/454

35 - MSU 1/129

* Türkiyede azariler için savaşmak gündeme gelince bazıların korktuklarını açıkça ifade etmeleri asabiyyetin zayıflığından başka ne idi?

** Bertrand Russel İktidar adlı eserinde "bir devletin iktidarı az çok coğrafidir der."

*** Rusya'nın durumu bunun her zaman geçerli olmadığını gösteriyor.

Devlet asabiyyet sayesinde kurulduktan sonra ilk dönemlerde yine asabiyyete ve uruğların yardımına ihtiyaç duyar. Hükümdarlık şerefli bir yer olduğundan herkes bu yeri elde etmek ister ve çekişmeler olur.

İlk kuruluş aşamasında devlete boyun eğmek zor olur. Çünkü alı-şılammıştır. Fakat bu zamanla inanç haline gelir ve hükümdarın düş-manlarıyla savaşılır.³⁶

Devletin ilk kuruluş aşaması geçildikten sonra asabiyyete ihtiyaç du-yulmaması, neseb asabiyyetine eskisi kadar ihtiyaç duyulmaması olarak anlaşılmalıdır. Bundan sonra asabiyyet daha ziyade devleti koruma, dini koruma, vatanı koruma halini alır. Devlet yıkılıncaya kadar devam eden asabiyyet artık neseb asabiyyeti değil sebep asabiyyeti olacaktır.

Bunu şuradan anlıyoruz. İbni Haldun birçok ülkeleri istila eden bü-yük devletlerin bir peygambere iman veya herhangi bir hak mezhebe da-vet etme ve inan sayesinde devletlerini korumaya muvaffak olduklarını anlatır. Çünkü devlet ancak kuvvet, kudret ve galebe çalmak sonunda ku-rulur. Galebe çalmak için ancak asabiyyet ve bir düşünce etrafında top-lanarak onu tahakkuka azim ve kalpleri birbirine ülfet ettirmekle olur. Kalpler hak ve hakikate döner, dünya ve batılı bırakır, Allahı razı etmek yoluna saparlar ise onlar amaç ve hedeflerinde birleşirler, bu sayede çe-kişerek yarışmalar sona erer, anlaşmazlıklar azalır. Birbiriyle yar-dımlaşmaya ve arka olmaya başlarlar. Hüküm ve nüfus daireleri ge-nişler.³⁷

İbn Haldun mukaddimesinde asabiyyetin yeri o derece geniştir ki; devletin dine çağırmasının devletin gücünü arttıracığını söyler ve bunu da asabiyyetten başka bir güçle gerçekleştirmek mümkün değildir der. *

Tanrı elçisi diyorki; Allah kavimleri doğru yola çağırarak için gön-derdiği bir peygamberi ancak kendisini koruyacak ve davetini yayacak olan kuvvetli kavmi bulunanlar arasından seçerek göndermiştir.³⁸

Asabiyyeti islam öncesi ve sonrası diye tahlil etmek de mümkündür. Ancak günümüz şartlarında her iki asabiyyetide iyi değerlendirmek ideal olan yoldur. Asabiyyetin adından çok varlığı önemlidir.

İzlendiği üzere birlikte hareket etmenin ön koşullarının po-

36 - MU 1/394 MSU 1/480

37 - MU 1/402 MSU 1/486

* Russel: Tanrı buyruklarının bireylerin insanların bilincine devlet aracılığıyla ulaşabileceğini VIII. Henry ile He-gel'den başka ileri süren olmamıştır bugüne dek demektir. İbn-i Haldun'u tanımamış olsa gerek.

38 - MU 1/405 MSU 1/488

tansiyelinin var olması ve bunuda kendisini sürekli olarak eylem biçiminde göstermesidir.^{39**}

Neseb asabiyyeti ile sebep asabiyyeti arasında yaratıcılık ve harekete geçiricilik nitelikleri bakımından fark yoktur. Antlaşma, anlaşma ile kurulan (müktesep) bağ neseb asabiyyeti gibidir. İnsanlar sonradan kazanılan kollektif aksiyon gücü sayesinde de akrabalar gibi hareket ederler. Ulfet birbirine alışkanlık, uzun zaman beraber çalışmak ile doğar, ekonomik ve siyasal bir bağdır. Birinin ihsanı ile yetişmiş kişilerde de aynı sosyal davranış gözükür. Dolayısıyla asabiyyet bir kez varolduktan sonra farklı köklerden kaynaklanmış olması aksiyon gücü niteliğini değiştirmez.⁴⁰

Asabiyyetin gücünün en belirgin olduğu (hem neseb hem de sebep asabiyyeti bakımından) devlet Osmanlı devletidir. Zira Osmanlı devletini büyük yapan güç islamiyettir. Dini asabiyyet ilay-ı kelimetullah için gaza sayesinde kendini en mükemmel şekilde ifade eder. Bütün inananları kardeş sayan bir inanç Osmanlı'nın üç kıtaya kök salmasını bundan başka bir amille izah etmek güçtür.⁴¹ Osmanlı'nın kuruluşundaki birinci derece amilin neseb asabiyyeti olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Özetle; neseb asabiyyetinin öncelik taşımaya köken olarak güvenilebilir bir kaynak olmasına rağmen neseb asabiyyeti ile sebep asabiyyeti kollektif bir aksiyon gücü olmaları açısından birbirlerine yakınlaşırlar ve zamanla aynlaşırlar.^{42*}

İbn Haldun'a göre devlet iki temel üzere kurulur. Birincisi asabiyyet. İkincisi ise iktisadi güç, paradır. Devletin yıkılmasında bu iki faktörün zayıflamasından ileri gelir. Dikkat edilirse İbni Haldun asabiyyet faktörüne iktisadi unsurdan önce yer vermektedir.⁴³

Asabiyyetin (neseb - sebep) günümüzdeki tezahürleri ya da mücadele alanlarına örnek vermek gerekirse; Türkiye'nin Güneydoğu politikasında ki eksiklik ve aksaklıklar sebep (dini) asabiyyetinden yeterince veya hiç yararlanmamasının kötü neticeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Bir başka misal ise Türkiye ile İran arasında yaşanan Orta Asya Cumhuriyetleri ile ilgili mücadeledir. Bu bölgelerde Türkiye ısrarla neseb (soy)

39 - Ümit Hasan, a.g.e.; s. 201

40 - Ümit Hasan, a.g.e.; s. 201

**Bkz. İ. E. Kozak, a.g.e.; s. 59

41 - Ümit Meriç, a.g.e.; s. 35

42 - Ümit Hasan, a.g.e.; s. 202

*Makyavelli'nin ilgili görüşleri için bkz. "Hükümdar" s. 28, Çev. Selahattin Bağdatlı, Sosyal Yay. İst. 1984

43 - İ. E. Kozak, a.g.e.; s. 251

asabiyyeti üzerinde yürürken, İran sebep (din-mezhep) asabiyyetini kullanmaktadır. Burada yakın ülkelerle (Tacikistan, Azerbeycan gibi) İran'ın daha etkili olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye ise hem neseb - hem de sebep asabiyyetini birarada kullanırsa mutlak bir üstünlük sağlaması kaçınılmazdır.

Devleti kuran temel güç olan asabiyyetin zayıflaması nihayet devletin de yıkılmasına, milletin de hakir düşmesine yol açar.

Burada bir konuyu ilave etmek gerekir. İbn Haldun'a göre; devlet bir kavmin, bir boyunun idaresinden çıkar ise, asabiyyet kaybolmadığı takdirde yine o kavmin bir başka boyunun idaresine geçer.⁴⁴

Bediüzzaman'ın emanet bu milletden alınmıştı, bedelini ödedi emanet ehline (Türk milletine) iade edildi sözü bu görüşü destekler. Türkiye ile ilgili bir başka tesbit ise; bahsi geçen asabiyyet dedelerimizin bahsettiği hamiyet ya da hamiyetsizlik midir? Eğer bahsedilen asabiyyet dini asabiyyet ise, bugün gerçekten Türkiye'nin kalkınamamasını, bu asabiyyetin olmamasına bağlarım.^{45**}

Gerçekten Türkiye'de ırkçılık, faşistlik suçlaması ile neseb asabiyyeti, kökten dincilik suçlaması ile de sebep asabiyyeti (dini asabiyyeti) bastırılmış, sindirilmiştir.

Asabiyyet kavramı içinde milliyetçilik temel bir yer alır. Bu ırkçılık olarak algılanmamalıdır. "Milliyetçilik bir toplumun millet olma ve millet olarak kalma iradesidir, kalabalık haline dönüşmeme garantisidir."⁴⁶

C- İbn Haldun ve Organizmacı Görüş

İbn Haldun'un devlet görüşü (pek çok müslüman düşünürün kaynağını islamdan alan) organizmacı bir görüştür. Z.F. FINDIKOĞLU'nun ifadesiyle ömri beşerle ömri cemiyeti onaloji ile yaklaştırmakta biyolojik determinizmi içtimai determinizme devam ettirmektedir.⁴⁷

İbn Haldun bir insanın hayat seyriyle bir devletin hayat seyri arasında bir paralellik kurmuş, devlet teorisini bu temele göre açıklamıştır.

İbn Haldun içtimai ve tarihi hadiseleri izah edebilmek için onu can-

44 - MU 1/370 MSU 1/463

45 - Asaf Ataseven "İktisadi Kalkınma ve İslâm" s. 144, İsav, İst.

** Buna delil Erol Güngör'ün Değerler Psikolojisi adlı eserindeki tablolardır. *Yaz: (66)*

46 - Mustafa Erkal, "İktisadi Kalkınma'nın Kültür Temelleri" s. 7, Kuşak Ofset, İst. 1992

47 - MSU 1/116

lılara benzetmiş, iki tip hadise arasında mukayeseler yapmıştır.⁴⁸

İbn Haldun'un devletin ortaya çıkışını anlatması ile Gazali'nin bu konuda ki görüşü birbirine son derece benzemektedir.

İnsan kendi kendine yetemez ve nihayet toplum hayatının kaçınılmaz bir sonucu olarak devlet ortaya çıkar.⁴⁹

Yine devletin ortaya çıkışı, gelişmesi ve nihayet çökmesi konularında S.Nursi de aynı görüştedir. Ona göre; devlet bir şahsi manevidir. Çocuk gibi tekamülü, büyümesi tedricidir. Ve keza yeni teşekkül eden bir devletin bir milletin ruhuna kadar nüfus eden eski bir devlete galebe etmesi yine tedricidir, yine zamana mütevakıftır.⁵⁰

Devletlerin de tabii ömürlerinin bulunacağı, çeşitli devrelerden geçeceği, dine davetin, dolayısıyla dine dayanmanın, (dindar olmanın) devletin gücünü artıracığı,⁵¹ gibi görüşlerden başka, devlete yüklenilen görevlerin çokluğunda İbn Haldun'un kaynağının islam olduğunu göstermektedir.

İbn Haldun'un adalet konusuna yaklaşımı zulmün mahiyetini açıklamasında kullandığı yöntem ve temel kaynak yine Kur'an dır.

Daha öncede açıkladığımız gibi İbn Haldun devletin varlık nedenini ; şeriaten maksat, anayasaya uygun olarak kanunları tatbik, adaleti hakim kılmak ve dini korumaktır diye açıklar.

İbn Haldun devleti ya da idareyi ele geçirmenin tedrici olacağını söyler ve peygamber soyundan gelenlerin taraftarlarının, devleti ele geçirmek için, Horasan'da birarada on yıl çalıştıklarını ve Emevilere karşı muvaffak olduklarını nakleder.

Silahı kapınca belli cinayetler işleyecek, kurulu düzeni serseme çevirecek, kaşla göz arasında iktidara kurulacaksınız. Solun bu aceleciliği müslüman gençliği sarmışa benziyor. Aynı sihri düşünce, sosyal meseleler önünde aynı şuursuzluk.⁵² Türkiye'nin manidar durumunu açıklayan güzel bir ifade.

Farabi'nin de İbn Haldun ve Bediuzzaman'la birlikte organizmacı görüşün bir temsilcisi olduğunu söylemekle iktifa edelim.⁵³ *

48 - MSU 1/116

49 - Sabri Orman, "Gazali'nin İktisat Felsefesi" s. 73, İnsan Yay. İst. 1984

50 - S. Nursi "İşaratül İcaz" s. 112, Sözler Yay. İst. 1980

51 - MU 1/426-444-405

52 - Cemil Meriç, "Kültürden İrfana" s. 280, İnsan Yay. İst. 1986

53 - Sefa Mürsel, "Bediüzzaman'ın Devlet Felsefesi" s. 247, Yeni Asya Yay. İst. 3. baskı.

* Farabi'nin Görüşleri için bkz. Bayraktar Bayraklı, "Farabi de Devlet Felsefesi" Doğuş Yay. İst. 1983

II - DEVLET İDARESİ ve YÖNETİM POLİTİKALARI

Ele alınan birçok konuda olduğu gibi, aktüel (hem laik-hem de alternatifler sunanlar açısından) olması bakımından devlet başkanlığı, hilafet ve mülk konuları ile Türkiye gündeminden hiç düşmeyen laiklik konusunu içerdiği için akli-dini siyaseti ayrı ayrı ele almak gerekir. Laiklik Türkiye gündemini meşgul ettiği kadar, İbn Haldun ile ilgili araştırma yapanlar arasında da önemli bir tartışma maddesi olmaya devam etmektedir.

A- Devlet Başkanlığı

İbni Haldun'un devlet görüşünde devlet başkanlığı öncelikli konumdadır.

Ona göre hallerin ve adetlerin değişmesinin umumi olan sebebi, her kavmin adetlerinin hükümdarlarının ve devletin adet ve kaidelerine tâbi olmasıdır. Bu pek yayılmış ve belli birşeydir. Nitekim bu mesel pek meşhurdur; "Halk hükümdarın dinindedir."¹

Devlet başkanının önemi, adeta devlet ve devlet başkanı aynı anlamda kullanılacak derecede (özellikle islam devletlerinde) kaynaşmış haldedir. Çok defa devlet başkanı yalnızca hükümdar ya da padişah ya da emir değil, aynı zamanda halifedir de.

İslam devlet nizamında hakimiyet Allah'a aittir.² Bununla beraber şeriatın hükmüyle hükmetmek de devlet başkanına aittir. Çeşitli islam devletlerinde, şuralar, divanlar oluşturulmuş olsada nihayi karar mercii siyasi ve askeri gücü elinde tutan devlet başkanıdır.

Devlet başkanlığı konusunun İbn Haldun'un devlet görüşü içerisinde bizim konumuz açısından üç ayrı özelliği var.

1- Devlet başkanının uyruklara (tebaaya) karşı şiddetli muamelede bulunması cemiyetin nizam ve düzenini bozar.³ Devletin oluşturduğu güvenlik ortamı bir ülkenin kalkınmasında önemli bir fonksiyon icra eder.

"Adalet mülkün temelidir." felsefesi ve adaleti de devlet başkanının sağlayacağı düşüncesi genel olarak islam düşüncesinde olduğu gibi İbn

1- MU 1/68 MSU 1/242

2- Ahmet Akgündüz, "Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası" Timaş Yay. İst. 1989

3- MU 1/474 MSU 1/538

Haldun'da da temel hareket noktasını oluşturur. Denilebilir ki çağdaş sistemlerden kapitalizm hürriyet ilkesini, sosyalizm ise eşitlik ilkesini bayrak edinmişlerken islami bir temelden yola çıkan düşünürlerde adalet ilkesinden hareket etmektedirler.⁴ Devlet başkanının iyisi uyruğa faydalı olandır. Hükümdar uyruğu olan ve uyruğuna sözü geçen bir zattır. Modern manada devlet başkanının tutumunun halk üzerinde olumlu sosyal psikolojik etki yaptığı bir gerçektir. Devletin iyiliği onun faydalı ve merhametli olması ile ölçülür. Zira devlet kötü ve zalim olursa bu devlet uyruk için zararlıdır onları mahveder. Hükümdar sert olup halkı şiddetli cezalara çarptırır ise ahali korku ve zillet içinde kalır.^{5*}

İslam inancında devlet başkanının emrine itaat önemlidir. Bir hadis-i şerifte şöyle buyuruluyor; Hoşa giden veya gitmeyen, fakat kötülük emrolunmayan bir şeye itaat müslümana farzdır.⁶

Tanrı elçisi hükümet ve idare başında bulunanlara insanların en zayıflarının halini gözönünde bulundurarak iş görmelerini emrederek; Siz en zayıf olanların hal ve kudretine göre hareket ediniz buyurmuştur.⁷

İslam devletinde belirli faaliyetleri ile bu faaliyetler için gerekli olan gelir ve masrafların şariatçe belirlendiğini bir kısım faaliyetlerin ise devletin (başkanın) ihtiyarına bırakıldığını görüyoruz.⁸ Anlaşıyorki devlet başkanının hazineyi kontrolüde söz konusudur. Yani gelir ve gider, har-cama ve vergiler vb.

İbn Haldun Ziyad bin Ebi Süfyan'ın hikayesini aktarır. Halife Ömer Ziyadı Irak valiliğinden azletmişti. Ziyad; ey müminlerin emiri beni niçin azlettin, idareden aciz olduğumdan mı yoksa bir suçum olduğundan mı diye sorduğunda Ömer; ben seni aklının yüksek derecede olması, ahaliye ağır yükler yükletmeye sebep olacağından sakınarak seni azlettim buyurur.⁹

İbn Haldun, Tanrıya ve onun elçisine ve kendi aranızdan hükümet başına getirilenlere itaat ediniz (Kur'an: S: 3, A. 29. 126) ayetini zikreder ve imamete (devlet başkanlığına) istihkakın şartlarını sıralar. 1- İlim 2- Adalet 3- Ehliyet ve istihkak 4- Fikir, akıl iş ve amele tesir edecek derecede duygu ve âzade kusurlu olmamak.¹⁰ Maverdi üç vasıf kabul eder. Adalet, bilgi,

4- İ.Erol Kozak, a.g.e.; s. 160

5- MU 1/475 MSU 1/539

* Gazalinin şu hadise yer verdiğini belirtelim. Hz. Peygamber: Bundan sonra gelecekte yalan söyleyen ve zulmeden emirler olacaktır. Binaenaleyh onların yalanlarını tasdik eden ve onların zulumlerinde yardımları olan herhangi bir kimse benden olmadığı gibi bende o kimseden değilim ve böyle bir kimse (kıyamet gününde) havz-ı kevsere varamayacaktır. Gazali'nin görüşleri için bkz. İhya-i Ulumuddin, c. 4, s.232;; Çev. Ali Arslan, İst. 1982.

6- Abdülkerim Zeydan, a.g.e.; s.78.

7- MU 1/477 MSU 1/540

8- S.A. Sıddıki, "İslam Devletinde Mali Yapı" Çev. Rasim Özdenören, Fikir Yay. İst. 1980

9- MU 1/477 MSU 1/540

10- MU 1/486 MSU 1/552

görüş ve himmet.¹¹ Görülen odur ki İbni Haldun tam bir fakihdir.

Devlet ricalinin ve sultanın yakın adamlarının devlet ömrünün orta devresinde iken servet sahibi olmaları¹²; konusunun önemi şu noktadan kaynaklanmaktadır. İbn Haldun'un hükümdarların durumundan ve hallerinden diye bahsettiği bu durum bugünkü dünya şartlarında da cereyan etmektedir. Mesela Türkiye'de hükümet eden siyasi partilerin yandaşları hükümet ömrünün orta devresinde zenginleşmekte, daha doğrusu ilk yıldan itibaren servet kazanmakta ancak orta dönemde bu durum görülmeye, anlaşılmaya başlanmaktadır. İbn Haldun devletlerin ömrü içerisinde ele aldığı (ömür 50-100 yıl olmalıdır) bu servet edinme hali bizim sistemimizde her 4 ila 5 yılda bir tekrarlanmaktadır. Bunun meşru olması söz konusu olamaz. Ancak daha önceki bölümde bahsettiğimiz şekilde devletlerin ömrü içerisindeki olayların hükümetlerin ömründe yansması, devlet ömrü ile hükümet ömrü arasında bir bağ olduğunu göstermek açısından ayrıca önemlidir.

İbn Haldun servetlerini korumaktan aciz düşünce bu adamların, rütbelerini ve mevkilerini bırakıp başka ülkelere kaçmaya çalıştıklarını anlatır.¹³ Bu hal bugün İsviçre ya da ABD'ye kaçma şeklinde tezahür etmektedir. Hemen belirtmeliyiz ki bu tam bir çöküş ve çözülme manzaresidir.

B- Hilafet ve Mülk

İbn Haldun'un mukaddimesinde olduğu kadar, ilgili konularda düşünen, yazan pek çok islam alimi (hemen hepsi) hilafet konusunu incelemiş, tartışmış. Halen günümüz islam toplumlarında bu konu çok tartışılan konuların ilk sıralarında yer almaktadır. Bu nedenle hilafet nedir? Hilafet makamı hangi ön şartları gerektirir? Bunun bir tarifini yapmakta fayda vardır.

Hilafet birinin yerine geçmek ve daha hususi manasıyla peygamberin "adına ve yerine" toplumu idare etme yetkisini elde tutmak manasına gelmektedir.¹⁴

İbn Haldun'un kendi ifadesiyle; halifelğin dini korumak ve dünya

11- Fert ve Devlet Zeydan/26

12- MU 2/68 MSU 1/705

13- MU 2/71 MSU 1/706

14 - Sefa Mürsel, a.g.e. ; s. 282.

işlerini dini bir siyasetle idare etmek hususunda şeriat sahibine naiplikten ibaret olduğunu yukarıda anlatmıştık. Buna hilafet ve bu mevkii idare edenlere halife adı verilir.¹⁵

Hilafet makamı din ve dünyanın en yüksek idareciliğidir.¹⁶

Yine çok tartışılan bir başka konuda halife sıfatının kullanılıp kullanılmamasıdır. Halife sıfatının kullanılmasını isteyenler "Allah sizi yüzünde halifesi kıldı" (S: 6.165 10: A: 15/74) ayetlerini delil göstermişlerdir. Cumhur ise halifeye bu adı vermekten menetmiştir. Çünkü ayetlerden cevaz anlaşılmıyor. Kendisine Allah'ın halifesi diye hitap edildiğinde Ebubekir "r.a." Kendisine bu lakabı vermekten menetmiş ve ben ancak Allah elçisinin halifesiyim diye cevap vermiştir.¹⁷

Halifelik mevzuunda çok önemli bir konuda halifenin seçilmesi şeklidir. Bir halifenin rastgele devletin başına getirilmesi mümkün değildir. İbn Haldun'a göre (halife seçilmelidir) kendisine biad edilmelidir.* Çünkü cemiyette hakim yasakçı bulunmadığı takdirde beşerin mahvolmasına sebep olarak kargaşalıklar çıkabilir. Halbuki nev-i beşerin korunmasını temin etmek şeriatın zaruri olan maksatlarındanıdır.¹⁸

Hilafet konusunda en önemli tartışma maddesini ise hilafet-mülk (saltanat) konusu oluşturur. Acaba islam devletlerinin başına geçen idareciler, halifeliği bir istibdat vasıtası olarak kullanıp lüks içinde yaşamak, itaatı kolay temin etmek, halka bu sıfatla zulmetmek ve bütün bunları yaparken, halifeliği bir kalkan olarak mı kullanıyorlardı veya kullanırlar? sorusuna cevap aramak gerekir.

Öncelikle şu tesbiti yapmak gerekir. İnsanlar "layık olduğunuz şekilde idare olunursunuz" hükmüne uygun insanları idarenin başına getirirler. İnsanlar çok titiz davransalar, seçilebilecek en iyi idareciyi seçseler ve o idareci başa geçince sapıtsa, bu sapıtma suçu hilafet makamının değil seçilen insanın suçudur. Bu noktada biatın önemi daha iyi anlaşılmak gerekir. İbn Haldun biatı tarif ederken; bilki biad itaat etmeye söz vermekten ibarettir. Bir emire biad eden kimse kendi ve bütün müslümanların idare ve hakimiyetlerini ona teslim edip, idare işine ait olan hiçbir hususda onunla çekişmeyeceğine, hoşgördüğü ve arzu etmediği için

15 - MU 1/482 MSU 1/546

16 - Tanık Zafer Tunaya "T.S.G." s.118, Sefa Mürsel, a.g.e. s. 282.

17 - MU 1/482 MSU 1/546

* İbn Haldun'un bu bakış açısı önemlidir. Halifelik için Halifeye biad şarttır. Anlaşılması gereken şudur. Bütün müslümanların (en azından kahr ekseriyeti) halifeyi seçmesi şarttır. Bugünkü seçim sistemi bir çeşit biad şeklindedir.

18 - MU 1/483 MSU 1/547

zorlanacak olsa bile her emri yerine getireceğine ve itaat edeceğine söz vermiş gibidir der.¹⁹

Zorla biatın geçerliliği yoktur. Buna İbni Haldun imam malikin fetvasını örnek verir. İmam Malik (Allah onu yarlıgasın) zorlamalarla içirilen andların hükmü yok diye fetva vermiş bu fetvanın biad antlarının bozulmasını icad ettireceğini anladıklarında valiler onun bu fetvasını inkarla karşılaşmışlar, bu fetvası imamın mihnetlere katlanmasına sebep olmuştur.²⁰

İslam inancında kayıtsız şartsız boyun eğme her halükarda değildir. Ancak Halifenin şarının emirlerine uyması halinde ve buna uygun tatbikat yaptığı sürece vardır. Yoksa Halife bir kere seçildikten sonra artık dilediği gibi ve ölünceye kadar hüküm süremez.

Devlet reisi anayasa hükümlerini ve şeri hükümleri ihlal ettiği zaman yargılanır²¹ hükmü sorumluluk sınırlarının kaynağını gösterir. Bu hüküm islam hukukunda halife ve devlet başkanı aynı kişi olacağı için halife içinde aynı hüküm geçerlidir.*

İbn Haldun hükümdarlıktan ve devlette üst düzey hizmet ve görevlerden (sorumluluğun ağır olması tekvasıyla) kaçan kişilerin durumuna da bir açıklık getiriyor.

Bilki şeriat hükümdarlığı yerme ve devlet başkanlığında bulunmayı yasak etmemiştir. Ancak kaynağı hükümdarlık olan kahır ve zulmü ve lezzetlerinden faydalanmayı yermiştir.** Şeriat adaleti hakim kılmayı ve tatbit etmeyi ve dini korumayı övmüş, kaynağı hükümdarlık olan bu kötülükleri yermiştir.²²

İbn Haldun bu kötülöklere örnek olarak da Halife Ömer'in Şam'a geldiğinde Muaviye ye söylediklerini zikreder. Muaviye Halife Ömer'i süs ve ziynetler içinde karşılayınca Ömer (r.a.) bunu beğenmez ve "Ey Muaviye Kisraları mı örnek ediniyorsun?" diye hitap eder.²³

Buhari, Müslüm, Ebu Davud'un eserlerinde geçen hadiste; ne oluyor bazı valilere ki vazife dönüşü şöyle diyor; bu devlet hazinesinin payı, bu da bana hediye edilenler. Acaba babasının ya da anasının evinde oturupda bekleyeydi, aynı hediyeler gelirmiydi, gelmezmiydi? Nefsim yedi kud-

19 - MU 1/528 MSU 1/577-578

20 - MU 1/529 MSU 1/579

21 - Ahmet Akgündüz, a.g.e.; s. 238,

* Bu konuda bkz. İ. Erol Kozak a.g.e.; s. 341

** Bediuzzaman aynı konuda halifelik istibdat makamı değildir. Padişah halka hizmet etmezse hayduttur diyor. Aziz Kutlar "Bediuzzaman'ın İktisadi Görüşleri" Tebliğ Yay. İst. 1986.

22 - MU 1/485 MSU 1/548

23 - MU 1/513 MSU 1/568

retinde olan Allah'a yemin ederimki sizden kim ki böyle gayri meşru yollardan mal elde ederse kıyamet günü aldığı malları boynunda taşıyarak gelir. Bu ifadeden sonra Hz. Peygamberin elini sonuna kadar kaldırıp "Ey Allahım tebliğ ettim mi?" diye iki defa tekrarladığı nakledilmektedir.²⁴

İbn Haldun bu gibi durumların her devlette var olacağını, bu durumun, asabiyyetin kaybolduğunu, tekellüflü hayatın lükslerine dalmamanın, yıkılmanın yakın olduğunu gösterdiğine işaret eder.

Bir başka önemli nokta ise İbni Haldun'un asrı saadet olarak isimlendirilen Raşid Halifeler devrini ayrı ve ideal dönem olarak ele almakta daha sonraki tatbikatların ise ayrı bir kategoride ideal olmayan bir dönem olarak ele alınması gerektiğini söylediğini görüyoruz.

Ona göre sultanın hükmü çok defa zalimce olur. Çünkü adalet şeri olan halifelğe mahsusdur. Halifelğin ömrü ise pek kısadır. Tanrı elçisi; Halifelik benden sonra ancak otuz yıl devam eder. Bundan sonra insanlara zulüm ve tecavüz eden ısrıcı hükümdarlık şeklini alır buyurmuştur.^{25*}

İbn Haldun'a göre ne zamanki dinin ve Allahın emirlerini anlayan bir kavim gelir o zaman hilafette tatbik olunur. Bunuda bu mevzudaki ayetlerle açıklar.

Devletin idaresi ilk çağında halifelik tarzında olup, o çağda herkes kendi kendisinin yasakçısı idi²⁶ diyen İbn Haldun yaşanan hayata uygun bir halifelik ya da yönetimin varlığına işaret etmektedir.

İttihadı islam fikri ve hilafetin son tatbikat devleti olan Osmanlıdaki durumu ve batının hilafeti öcüleştirmesi değinilmeden geçemeyeceğimiz bir konudur. İdeal olmamakla beraber islamda Halifelğin hiçbir zaman dini meselelerde Papa otoritesine benzer bir otorite ile teşhiz edildiğinden bahsedilemez. Osmanlıda halife karar verirken kararlarını içtihad sahiplerinin hükmüne dayandırmışlardır. Osmanlı devletini teokratik devlet sayanların fikri yanlıştır.

İslam tarihinde dört Halife devrinden sonra islama Osmanlı sultanları kadar bağlı hiçbir hanedan görülüş değildir.²⁷ Kaldı ki genel prensip şudur; Bir kimsenin devlet başkanı olması ona din konularında içtihadta bulunma yetkisi vermez.²⁸

24 - Ahmet Akgündüz, a.g.e. ; s. 137,

25 - MU 2/288 MSU 2/860

* Bediuzzamanda aynı görüşü aynı hadisle açıklar. Hz. Hasan'ın 6 ay hilafetiyle cihan-ı yarı güzün'in zamanı hilafetlerini ve onlardan sonra saltanat şekline girmesini, sonra o saltanattan ceberrut ve fesad-ı ümmet olacağını haber vermiş, verdiği gibi çıkmış. S. Nursi "Mektubat" s. 94

26 - MU 1/525 MSU 1/575

27 - Erol Güngör, "İslam'ın Bugünkü Meseleleri" s. 155 Ötüken Yay. İst. 1990

28 - Erol Güngör, a.g.e., s. 172.

Ayrıca belirtmek gerekirkı hükümdar (devlet reisi-halife) cömert olmalıdır. Yalnızca İbn Haldun'a göre değil, islam alimlerinin hemen hepsine göre bu kaide geçerlidir. Yiğitlik, cömertlikle yücelik bulur. Cömertler daima yücelik bulur. Elinden gelirse cömert ve vergili ol. Cimrilerin miskinliğinden sakın ki seni cehennem ateşi yakmasın.²⁹ Sadi ise cömertliğin zayi olmayacağını anlatır.³⁰ Yine İbni Haldun'a göre iyilik ve hayra meyletmek özelliği siyaset ile devletçiliğe de muvafıktır.** Çünkü hayır siyasete uygundur.³¹

C- Akli-Dini Siyaset (Laiklik)

İbni Haldun'a göre beşeri ümrânın devamı için bir idare sistemi ve politika güdülmesi zaruridir.³² Haldun'a göre mademki insanlar sosyal bir hayat yaşamaya mecburdurlar öyleyse bir idareciye ve idare sistemine de ihtiyaç duyacaklardır.

İdare başında bulunan hakim bazen Allah tarafından indirilen şariat hükümlerine dayanarak hükmeder. Bu takdirde ahâlinin o hakime itaat etmeleri vacip olur. Bazen de hakim akli siyasetle insanların akılları ile düşünerek koydukları kanunlarla hükmeder... Kanunlarla hükmettiğini kani oldukları zaman ona itaat etmeleri gerekir. Hakim dine dayanarak hükmettiği takdirde... hem dünya hem de ahiretleri için faydalı olur. Akli siyasetle idare ettiği takdirde, yalnız dünyaları için faydalı olur (olabilir).³³

Bahsedilen durum kanunların ister dini ister dini olmayan şekli ile olsun kanunsuzluğa olan üstünlüğü anlaşılmaktadır.(Kanunilik esası).

İbn Haldun akli siyaseti iki ayrı başlık altında inceliyor. Ona göre;

Birincisi: Umumiyetle genel maslahatlar ve devletçilik bakımından devletin sağlam bir şekilde idaresini temin etmek üzere bilhassa sultanın menfaat işlerine göre idare usulüdür. Bu hikmet ve akla dayanan idare usulü olup Farslar devletlerini bu yolla idare etmişlerdir.

İkincisi: Devlet ve hükümdarın maslahatları bakımından kahr ve şiddetle devlet idaresini hükümdarın elinde sağlamak ve halkın menfaat ve maslahatlarını en çok ona tabi kılmak suretiyle yapılan kanunlara göre elde etmek sistemidir. Gerek müslüman gerek kafir olsun dünyada hüküm süren hükümdarlar cemiyetleri bu sisteme göre idare ederler.³⁴

Bu tatbikatları anlatan İbi Haldun islam hükümdarlarının imkan da-

29 - Feriduddin Attar, "Pendname" Çev. M. Nuri Gençosman, MEB Yay. İst. 1988

30 - Sadi, "Bostan", Çev. Hikmet İlaydın, MEB Yay. İst. 1988.

** Machiavelli böyle düşünmüyor. Ona göre dünyada cömertlik kadar insanı bitiren bir şey yoktur. Machiavelli a.g.e.; s. 78

31 - MU 1/363

32 - MU 2/117 MSU 1/739

33 - MU 2/118 MSU 1/740

34 - MU 2/119 MSU 1/740

hilinde islam şeriatine uyarak tebaa ve yurdu idare etmeye çalıştıklarını söylemektedir. Burada üzerinde durulması gereken nokta İbn Haldun'a göre islam hükümdarlarının şeriatini tam tatbik etmesine müslümanlar ya da şartlar mı engeldir? Bu her zaman böyle engeller çıkabileceği ve tatbikatın zayıf olacağı ya da tam olamayacağı anlamına mı gelmektedir? Sorularının cevabıdır.

İbn Haldun dini siyaseti; uyruk Allah tarafından indirilmiş ve şariden ibaret olan, peygamber tarafından halka anlatılmış ve şeriat olarak kavimlere tebliğ edilmiş olan kanunlar ile idare edilir ise buna dini siyaset denilir³⁵ diye tarif etmektedir.

Bu tarife göre; islam devletlerinin devlet ve tebaayı idare eden kanunları, şeriat hüküm ve kaideleriyle ahlaki edeplerden, sosyal hayatı tanzim eden kanunlardan ve şevketle asabiyyeti korumak için gereken ve zaruri olan hüküm ve kaidelerden toplanmıştır.^{36*}

Bu demek değildir ki bu çerçevenin dışına çıkılamaz. Temel prensiplere (naslara) ters düşmediği müddetçe bütün yenilik ve gelişmelerden istifade etmek gerekli olduğu kadar bir mecburiyet ve vazifedir. Zira aksi halde "ilim müminin yitik malıdır, nerede bulursa alır" hükmünü inkar olur.

İbn Haldun filozofların tesbit ettiği ahlaki hedefleri ikinci derecede kaynak saymaktadır.³⁷

İdarede ölçüden bahisle İbn Haldun; Hükümdarların devlet ve tebaalarını idare ederken ne şekilde hareket edeceklerine dair yazılan yazıların en güzeli Tahir bin Hüseyin'in oğlu Abdullah bin Tahir'e hitap ederek yazdığı meşhur mektubunu alır. Buna göre özetle; Tahir bu mektubunda oğluna tavsiyelerde bulunarak idare için gereken dini, ahlaki kaideleri, siyaseti anlatmış güzel ahlaktan ayrılmamaya teşvik etmiştir. Mektup şudur: Bismillahirrahmanirrahim... Ortağı olmayan Allahdan korkmasını, Allahın gazabına sebep olan işlerden uzak olmasını, şevkat ve merhametli olmasını, akıl ve fikrini işletmesini, namazı usulüne uygun kılmasını, abdesti doğru almasını, zira yüce Allah "namaz bütün fuhuş ve fücürdan ve çirkin işlerden korur" (16:92 ve 29:44) buyurduğunu, peygamber ve ondan sonrakilerin salihlerin iş ve amellerini örnek almasını

35 - MU 1/479 MSU 1/541

36 - MU 2/119 MSU 1/740

* İslam kilise-devlet gibi bir ayrıma karşındır. Cemaat rahmettir. Orhan Türkdoğan, "Sosyo Politik Yaklaşım Dergisi" s.21 sayı 1, 1993

37 - MU 2/119 MSU 1/740

ancak gereken derecede ihtiyat tedbirleri almasını, valiler ve memurlar hakkındaki iyi zannı kendisinin soruşturmadan alıkoymamasını... söz verir anlaşıma yaparsa yerine getirmesini, koğuculara yüz vermemesini, salih insanları sevmesini, zayıflara arka olmasını, hak ile hükmedip kendini hıdayet yoluna götüren marifet ve bilgi ile iş görmesini hilm ve vekardan ayrılmamasını... tavsiye eder "bilki hakiki devlet ve hakiki hükümdarlık yüce Allahya mahsustur" (Ali İmran 3.26) şeklinde devam eder.³⁸

İbn Haldun'un akli ve dini siyaset yani idare sistemi ile ilgili görüşlerinin son derece maksatlı olarak saptırıldığını görmekteyiz.

İbn Haldun'un devlet idaresinde şeriatin illede gerekli olmadığı görüşünü savunduğunu söyleyenler* olduğu gibi, Halifelîği ya da şeri hükümleri övmesini, dönemin Halifelîğin özel konumu ile ilgili bir zorunluluktan kaynaklandığını söyleyenler de vardır.**

Bu görüşlerin delilleri kendilerini çürütmektedir. Evvela şunu belirtmekte yarar var. Birinci durumdaki ifade "İbni Haldun devlet düzeni dinsel kurallara dayanmak zorundadır yargısına katılmadığını açıklayabilmiş bir düşünürdür." Adnan Adıvar'ın İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı İbni Haldun maddesinde hükümet işinde şeriatın illede gerekli olmadığını açıklamıştır denmektedir.***

İbn Haldun yaşadığı dönem de pek çok devlet ve olayı inceleme imkanı bulmuştur. Devletin var olması için illede şeriatın gerekmediğini herkes tesbit edebilir. Şeriat devletin varlığı için gerekli olsaydı dünyada şu anda hiçbir devletin varolmaması gerekirdi. İbn Haldun'un tesbit ettiği durum mevcut tatbikatlarda akli siyasetin iki şeklinin ve de tatbik etmeye çalıştıkları derecede (şeri) dini siyasetin varolduğudur. Gerçek hilafetin (ideal) olmasının zor bir ihtimal olduğunu "benden sonra hilafet otuz yıldır sonra saltanata inkılap eder" hadisi ışığında açıklamıştır.

Dini siyasetin gerekli ve faydalı olduğu defaatle mukaddimede açıklanmıştır. Aksi halde İbni Haldun dini siyaset insanların dünya ve ahireti için faydalıdır. Çünkü yaradılıştan maksat yalnız dünya hayatı yaşamak değildir. Dünya hayatı hep boş ve aldatıcıdır, sonu fanilik ve ölümdür ifadesini kullanmaz. "Biz sizi boşuna ve faydasız mı yarattık sanıyorsunuz"

38 - MU 2/126 MSU 1/746 (Bu ayet ve devamı Ugan tercümesinde İbn-i Haldun'un sözü gibi geçmektedir.)

* M. T. D. 1/33

** Ümit Hasan, a.g.e.; s. 268,

İkinci durumdaki hilafetin konumu gereği övmek zorunluluğu hissetmiş görüşü de doğru değildir. İbn-i Haldun'un hayatını incelediğimizde hatır ya da korktuğu için inanmadığı sözleri söyleyecek ya da yazacak bir insan olmadığını görürüz.

*** MU 1/480 MSU 1/542 Devlet ve uyruk siyasetin ve siyasi olan hükümlerin icabına göre idare olunur ise bu da yerilmiş olur. Çünkü tanrının nurundan ibaret olan şeriat hükümleri ihmal edilmiş olur. "Tanrı bir kimseyi nuru ile aydınlatmaz ise o kimse aydınlıktan mahrumdur. Kur-an Nur/24-29"

Russel da tinsel yetkesi olmayan bir hükümet tabii ki müstebit olmak zorundadır der. Bertrand Russel "İktidar"s. 89 Çev. Erol ESENÇAY, Deniz Yay. İst. 1983.

(S:33 A:62) ayetini delil göstermezdi.

İkinci durumdaki hilafetin konumu gereği övmek zorunluluğu hissetmiştir görüşü de doğru değildir. İbn Haldun'un hayatını incelediğimizde hatırı için ya da korktuğu için inanmadığı sözleri söyleyecek, yazacak bir insan olmadığını görüyoruz. Bu gibi değerlendirmelerin mantığını anlamak mümkün değildir. Belki iki amaca matuf olabilir. 1- İbn Haldun'un islami naslara ve islamın özüne uymayan bir düşünür olduğunu bu da onun islamdan uzak fakat cebren, korkudan islami değerleri övdüğünü isbata matuf olabilir. 2- Bu gibi sapırmalarla İbn Haldun'u kalkan olarak kullanarak kafaları karıştırmaya yönelik olabilir. Bunun dışında İbn Haldun'un hiçbir görüşünden islam dışı bir netice çıkarmak mümkün görünmemektedir.

İbn Haldun'un en güzel mektup diye tarif ettiği mektuptan bazı bölümler aktaralım.

Sultan için en büyük saadet, adaletli davranmak, tebaa ve askerine karşı cömert olmak, insafla işgörmek... yüce Allah katında kaza ve hüküm işleri bütün diğer işlerin üstündedir. Çünkü kaza Allahın yeryüzünde yaşayan insanlar arasında adaleti hakim kılan bir ölçüsüdür. Kaza ve hüküm işlerinde adalet göstermek... yollarda emniyet husule gelir, mazlum zalimden hakkını alır, bütün tebaanın hukuku korunur... sevdiğinden dolayı veya... kimseye taraftarlık gösterme, şevkatli, kan akıtmak hususunda aceleci davranma, çünkü Allah katında haksız kan akıtmanın cezası büyüktür. ... topladığın malları müstehaklar arasında dağıt.³⁹

İbn Haldun denetim konusuna da değinmiş ve günümüz modern toplumlarında ve modern yönetim anlayışının gerçekleştiremediği, görev saymadığı pek çok konuya açıklık getirmiştir.

Her ilde güvenilir müfettişler bulundurulması ve valiler ve yöneticiler hakkında raporlar hazırlamalarını, gerekli görüldüğünde emirler verip, sonucunun hemen alınmasını (istiharede bulunmasını) hazinenin parasının israf edilmemesini, ahaliye kapıların açık olmasını, onlara şevkatle davranılması gerektiğini, valilerin ne kadar para topladıklarını, sarfettiklerini...

İbn Haldun'u marksist bir çizgide göstermek ya da islam dışı bir çizgide göstermeye çalışmak beyhudedir.

İbn Haldun'un toplumsal olayları insanlık tarihini açıklarken, en az ekonomik strüktür kadar önem verdiği asabiyyet kavramı da onun tarihi materyalist çizgide olmadığını en büyük işaretlerindendir.⁴⁰

İbn Haldun'un akli ve dini siyasetle ilgili görüşlerinin sapıtılmasının nedeni(özellikle Türkiye'de) islami akımların gelişmesinden ve taban tutmasından duyulan rahatsızlık olsa gerektir. Bir yandan laiklik adı altında din düşmanlığı yapılmakta, diğer taraftanda siyasette dinin gerekli olmadığı görüşüne deliller toplanarak bu konuda canlanmaya başlayan (Haldun'un deyiimiyle) asabiyyet zayıflatılmaya çalışılmaktadır.

Bu gibi korkular yersizdir. Zira yine İbn Haldun'un ifadesiyle din davası topluluk gücüne dayanmadan yürüyüp başarıya ulaşmaz.⁴¹ Yani önce topluluğun (topyekün) dini, dava edinmesi gerekir ki, böyle olduğu zamanda, iktidar bunun karşısında uzun süre dayanamayacaktır.

Halk iktidara yalnızca iktidar olduğu için saygı duyuyorsa o iktidar çıplaktır ve çıplak iktidarı ayırmak için başkada hiçbir neden gerekmez. Böylece geleneksel olan bir iktidar şekli gelenek kabul edilmemeye başlanır başlanmaz çıplaklaşır.⁴² Bu ve benzeri davranışların arkasında bir başka gizli (açıkça ifade edilmeyen) neden daha vardır. Siyasete ancak yüzde ikilik bir yer veren S. Nursi bu durumu şöyle izah etmektedir: Haksızlığa karşı, zulme karşı, kanunsuzluğa karşı muhalefet hiçbir hükümette suç sayılmaz. Bilakis muhalefet meşru ve samimi bir muvazene-i adalet unsurudur.⁴³ Asayişe ilişmemek şartıyla kanunen onlara ilişilmez.⁴⁴ Burada bir nokta mühim. Asayişi bozmamak, anarşistlik yapmamak şartı var.

Küfür ile iman ortası yoktur.⁴⁵ Dinin men ettiği şey fitne ve anarşidir.⁴⁶ Bununla beraber mürtecilikle (dini siyaset istemek-arzulamak) itham edenlere karşı⁴⁷ siyaseti dinsizliğe alet yapan bazı adamlar kabahatlerini örtmek için başkasını irtica ile ve dinini siyasete alet etmekle itham ederler⁴⁸ demek, mademki meşrutiyette hakimiyet milletindir mevcudiyeti milleti göstermek lazımdır⁴⁹.

40 - İ. Erol Kozak, a.g.e s. 58

41 - M. T. D. 1/33

42 - Bertrand Russel, a.g.e., s. 72

43 - S. Nursi, "Tarihçeyi Hayat", s. 637-639, Sözler Yay. İst. 1978

44 - S. Nursi, "Tarihçeyi Hayat", s. 555, Sözler Yay. İst. 1978

45 - S. Nursi, "E. Lahikası" s. 60, Sözler Yay. İst. 1980

46 - S. Nursi, "T. Hayat" s. 638

47 - Sefa Mürsel, a.g.e. ; s. 277

48 - S. Nursi, "D.H. Örfi" s. 13-14, Sözler Yay. İst. 1980

49 - S. Nursi, "H. Şamiye" s. 83, Sözler Yay. İst. 1981

Arkasına saklanan (garkat ağacı) laiklik için ; eğer laik cumhuriyeti soruyorsanız, ben biliyorum ki laik manası bitaraf (tarafsız) kalmak yani hürriyeti vicran düsturuyla dinsizlere ve sefahatçilere ilişmediği gibi dindarlara ve takvalara da ilişmez bir hükümet telakki ederim.⁵⁰

Şu notu ilave etmek gerekir ki İbn Haldun'a göre devletler ve idare tarzı, kanunlar, zamana ve şartlara göre şekillenir. Hem İbn Haldun'a göre hem de islam hukukçularının tamamına göre biad (tasdik-seçim) gereklidir ve mademki demokrasi vardır devletleri (iktidar-hükümet) idareyi kazanmanın ve kaybetmenin yolu islamın özünde varolan seçim sistemidir. Ancak belirtmek gerekirkı mevcut anayasayı ve muhtemel anayasayı değiştirmek içinde bu ekseriyyet geçerli olmak gerektir.

İbn Haldun'un son cümlesiyle Allah bizi hidayete ihsan etsin, bizleri doğruya ve gerçeğe irşad buyursun.⁵¹

50 - S. Nursi, "T. Hayat" s. 332
51 - M. S. U. 1/394

III - DEVLETTE MALİ YAPI ve SOSYAL ADALET

İbn Haldun'un devlet ve idare teorisi içersinde mali yapı ile ilgili görüşleri pek çok konuda olduğu gibi iki yönlüdür. Birincisi: Yaşadığı dönem ve önceki dönemlerde yaşamış ve hüküm süren devletlerin mali yapıları ve teşkilatlarının nasıl bir işleyiş içinde ve yapıda olduğudur. İkinci: Bir islam devletinde (Adil bir devlette) mali yapının nasıl olması gerektiği ve mali politikaların nasıl adil olabileceği ve olması gerektiği meselesidir.

İbn Haldun olması gerekenden bahsederken bir islam devletinde islami bir maliye politikası ya da mali yapı nasıl olmalıdır sorularına cevaplar takdim ederken hareket noktalarının islamın kaynakları olan Kur'an ve sünnet olduğu görülür ve bununda temel gayesi yaratılanların en şerefli olan insana ve insanlardan meydana gelen topluma hizmet etmek, onların iki dünya saadetlerini (dünyada refahlarını-ahirette fe-lahlarını) temin etmektir.

Mali yapının ve bu yapının çalışma sisteminin (insanın iki dünya saadetini temin etmek- yani mali yapıyla toplum arasındaki bağıntıyı) islam dininin gelişyle varolan ve bugüne kadar değişik şekillerde islam alimlerinde incelenmiş olduğu bir gerçektir. Ancak İbn Haldun'u farklı kılan boyutu konunun Haldun tarafından daha kapsamlı ve tavırlar nazariyyesinden hareketle incelemiş olmasıdır. Yoksa İbn Haldun tarafından ihdas edilmiş değildir.*

İbn Haldun'un mali yapıyı ayrı bir bölümde incelemeyeceği, mukaddimesindeki devlet ve idare teorisi içinde mukaddimenin orijinal kavramlarıyla açıklamak suretiyle, farklı başlıklar altında ve farklı bölümlerde ele aldığını görüyoruz.

Mukaddimede mali sistemin temelini oluşturan, maliye teşkilatı (da-iresi) İbn Haldun'un çok önemli saydığı bir müessesedir. Ona göre bu ödev devleti idare ve korumak için gerekli olan ödevlerden biridir.¹ Bu dairenin görevi devletin gelir ve giderlerini idare etmek, vergilerini toplamak, aylıkları vermek, harcamaları yapmak vb.dir. İbn Haldun, her işte

* Bu konuda Nihat Falay islam dünyasında İbn-i Haldun'un 14. yüzyılda toplum ile mali iktisadi sistem arasındaki bağıntıyı kurmuş olduğunu söylemektedir. Aynı sayfada 3 nolu dipnotla Süphan Andıç'tan alıntı yapılarak; batı dünyasında sosyal değişimde etkin olan mali nedenleri inceleyen mali sosyolojinin 20. yüzyılda bu konuyu ele aldığını anlatır. Nihat Falay, a.g.e. s. 51

1- MU 1/618 MSU 1/636

olduğu gibi maliyenin çalışmalarında da kanun ve prensiplere riayet edilmesi gerektiğini söyler. Kanunlardan bahisle; bu kanunların hepsi bir kipte toplanmış olup hesabın ince kaidelerine göre tesbit edilmiştir.² İbn Haldun bu kanunları tatbik edecek olan maliye teşkilatı mensuplarının ehliyetli, bilgili kişiler olması gerektiğini, "bu hesapları ancak maliye işlerinde ve dairelerinde çalışan uzmanlar idare edebilir" ³ sözleriyle anlatmaktadır.

İbn Haldun mali işlerin ve hesapların yazılı olduğu kitaba (divan) dendiğini ayrıca memurların çalıştığı yerlerde (divan-daire) adının verildiğini söyler.⁴

İslam devletinde bu daire ilk önce halife ömer tarafından Halid bin Velid'in Şam hükümdarlarının mali işlere bakmak üzere dairelerinin olduğunu söylemesi ve teklifi üzerine kurulmuştur. Hürmüzan'ın tavsiye ettiği de rivayet edilmektedir.**

İbn Haldun devletin gelir ve masraflarının kime ne kadar ve ne şekilde dağıtılacağı bizim eserimizin maksat ve hedefleri dışındadır demektedir.

Mali teşkilatlarda çalışan zımmi (İslam devletindeki gayri müslim) memur ve katiplerin Halife Abdul Melik bin Mervan zamanında işten uzaklaştırıldıklarını anlatır.

İbn Haldun bu teşkilatın önemini şöyle açıklamaktadır. Bu ödev yani devletin maliye işleri, gelir ve giderleri vs. devletin en önemli dayanağı, belkide temel köşelerinin üçüncüsüdür. Çünkü devletin korunması ve yaşayabilmesi için asker ve paraya ve uzakta olanlara sözlerini anlatmaya ve emirler vermeye muhtaçtır. Bundan dolayı devletin başında bulunan başkan, askerlik ve savaş işleri gibi korunma işlerinde, buyruk, varlık ve haberleşme gibi hususlarda kendisine yardım edenlere muhtaçtır.⁵

Ayrıca İbn Haldun'a göre bu memurlar ve görevliler devleti temsil ettiklerinden, devlet başkanının kuvvetini şahıslarında bulundurmaktadırlar. İbn Haldun bu sistemin pekçok devletdeki işleyişinden bahseder ve Türk devletinin (Mısır'daki) hemen her sahada olduğu gibi teşkilatını ve çalışma şeklini övgüyle anlatır.

İbn Haldun'da önemli olan devletin ve devlet idaresinde yer alan

2 - MU 1/619 MSU 1/637

3 - MU 1/619 MSU 1/637

4 - Ayrıntılı bilgi için bkz. MU 1/618-619-620

** Divan'ın ne zaman kurulduğuna dair farklı görüşler için bkz. C. Yeniçeri, İsl. Dev. Bütç. s. 90-96, Şamil Yay. İst. 1984.

5 - MU 1/624 MSU 1/640

makamların ve makamları işgal edenlerin isimleri ve ünvanları değildir. Önemli olan bizzat devletin kendisi, çalışma tarzı ve maruz kaldığı değişme halleridir. O bir içtimai idare mekanizması olarak devletin mahiyetini müşahade ile tesbit etmiş... İbn Haldun'un devlete yaklaşımı bugünkü sosyal devlet kavramında uygun bir tarzda... bürokrasiye karşı dikkatli ve anlayışlı olmayan hükümdarların akıbeti pek iyi olmamaktadır. Onun için hükümdarlar idari ananelere bağlı kalmak zorunluluğu hissetmişlerdir.⁶

A-Devlet Gelirleri.

Devlet gelirleri konusu Mukaddimede modern bir bütçe teorisi yapısı olarak ele alınmamıştır. Böyle bir beklenti (gereklik) olmamalıdır. Zira İbn Haldun'un ifadesiyle böylesine bir ayrıntı eserin mevzuu dahilinde değildir.* Devlet gelirlerinin önemi hem devletin kurulmasında, hem korunmasında gerekli olan paranın kaynağı olması ve hemde bu kaynağı beslemenin önemli olmasındadır. Çünkü bu "devletin kurulup korunması"⁷ gibi makro hedefler dışında ahaliye zulüm edilmesi, bayındırlığın artması ve devlet için kılıçtan daha etkili olan ihsan politikasının⁸ sürdürülmesi için gereklidir.

Bu özellik nedeniyledir ki devlette meydana gelecek bozgun ve feshatlarında bu iki temel nedenden kaynaklanması tabidir. Burada alt başlıklarda daha geniş ele alacağımız gibi önemli olan husus devletin yükselme devresinde şevkatle muamele edilmesi ve devletin çöküş aşamasında ise devletin gelirinin artırılması hususunda zulümle ve haksızlıkla muamele edilmesidir.** İstihsal ve vergi ilişkilerini iktisat ilmi açısından belkide ilk kez inceleyen İbn Haldun olmuştur.⁹

A- Vergiler ve Zulüm Kavramı

İbn Haldun vergiler bahsini incelerken meseleyi hem akli (seculer) hem de dini (islami) siyaset açısından ele alır ve açıklar. Ayrıca devletin ömürleri açısından (hem ömürlere etkisi - hem de değişik ömür devrelerindeki durumların) tahlilini yapar.

6 - MSU 1/657 33 nolu dipnottan.

* Bkz. Siddiki, a.g.e.; s. 157

7 - MU 2/97 MSU 1/723 Bilki devlet iki temel üzere kurulur. Birincisi şevket ve asabiyyet olup kuvveti ordudan ibarettir. İkincisi asker beslemek için ve devletin her halinde ve zorluklara katlandığı vakit muhtaç olduğu paradır demektir.

8 - MU 2/105 MSU 1/697

** Yönetim bakımından olduğu kadar ekonomik bakımdanda eyalet sisteminin halifeler devrinde tatbik edildiğini ve faydalarının görüldüğünü belirtmeliyiz. Diğer eyalet...İrfan Mahmut Rana, "Hz. Ömer Döneminde Ekonomik yapı" Çev. Ahmet Kot. Bir Yay. İst. 1985

9 - Celal Yeniçeri "İslam İktisadının Esasları" S. 158, Şamil Yay. İst. 1980.

Bir başka önemli nokta ise vergi çeşitleri ve oranlarıdır. İbni Haldun'a göre devletin ilk kuruluş çağında tebaya yükletilen vergilerin miktarı azdır, fakat bu vergiler toplanırken çok mal ve para toplanır.¹⁰ Bunun böyle olmasına sebep devletin ilk kuruluş çağı olduğu için göçebeliliğin kolaylık, saygı ve vergi tahsilinde gafillik gibi hallerinin devam etmesidir. Bu kuruluş özelliğine sahip devletlerin çöküş aşamasında ise her şeyden vergi alınır. Bunun sebebidir devleti kuranların bolluk ve refaha dalmalarıdır.¹¹

Akli ve dini siyaset açısından yapılan değerlendirmede ise akli siyasetin takip edildiği bir ortamda uzman ve ustalıkla idare edenler devletin başına geçerler ve ihtiyat ve refah çok olduğu için bunların ihtiyaçlarında çoğalır. İhtiyaçlarını kapatmak için tebaaya yeni ve ağır vergiler koyarlar. Ekincilere, fellahlara, tacire ve tebaanın her sınıfına çeşitli vergiler koyarlar, ellerine çok para ve mal geçsin diye bunu büyük ölçüde artırırlar.¹² Bu ölçsüz tüketim ve harcamaya, yani lüks ve israfa yöneticilerin tekellüflü hayata dalmaları neticesinde dalınır. Ancak bunu karşılamak için vergilerin çeşitlerinin artırılmasının ve oranlarının yükseltilmesinin nedeni lüks ve israftan olduğu kadar idare sisteminden de kaynaklanmaktadır. Akli idare sisteminde kanun koyucu idare edendir. Kanun ve nizamları değiştirmek onun elindedir. Bir üst kanun koyucu ve koruyucunun var kabul edilmemesi bu duruma sebep olmaktadır.

Devletin ricalin israfı, refah ve bolluğa alışması arttıkça ihtiyaç ve masraflar derece derece artar ve çoğalır. Bunun neticesi tebaaya yükletilen vergiler ağırlaşır. Bu suretle vergiler ödenmesi farz ve mecburi hale gelir. Bu artış yavaş yavaş olduğu için tebaada, bunları toplayanda açık olarak artış nisbetini bilmez.¹³

Burada üzerinde durulması gereken önemli nokta vergilerin çeşit ve miktarları arttıkça tahsilatın azalmasıdır (miktar ile ilgili bölümü sonra açıklayacağız). Özellikle bugünkü Türkiye tatbikatında olduğu gibi vergisini kaçırma imkanı olmayandan alınması, yani daha çok ücretli kesimden tahsilatın yapılması ve asıl vergi vermesi gerekenlerin vergi vermemesi, kaçırması durumunu ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada karşımıza zulüm kavramı çıkmaktadır.

10 - MU 2/58 MSU 1/698

11 - MU 2/61 MSU 1/699

12 - MU 2/59 MSU 1/698

13 - MU 2/60 MSU 1/698

Mukaddimedede belli konular için kullanılan bu kavramın en çok kullanıldığı yerlerden biri vergiler konusudur. İbn Haldun'a göre insanların mallarını zorla ellerinden almak, onlara şeriatın yüklediği görevleri ve vergileri yüklemek hem haramdır, hem zulümdür. Ona göre bu durum onların mal ve servet edinme arzularını kırar (bu demektir ki bu arzuyu kırmamakda bir devlet görevidir) çalışmayı bırakırlar, bayındırlık durur, durgunluk başlar ve ekonomi altüst olur. Devletin durumuda bozulur, çünkü devlet bayındırlığın bir suret ve heykeli olduğundan maddesinin bozulması ile suret ve heykeli de bozulur.¹⁴

Kim olursa olsun birinin mülkünü elinden alan... bir nesneyi haksız olarak birinden isteyen veya şeriatın yüklediği bir hakkı birine yükleyen kimse zulmetmiş olur. Haksız olarak vergi toplayanlar zalimlerdir. Ahalinin malına tecavüz eden, haklarını ellerinden çekip alan ve insanların herhangi bir hak ve hukukunu tanımayan ve ödemeyenler zalimdirler. Umumiyetle mülkleri sahiplerinin elinden çekip alanlar zalimdir, bunların her biri yurdun bayındırlığını giderdiği için zarar ve ziyan devlete aittir.¹⁵ İbn Haldun ayrıca şeriatın korunmasını emrettiği beş şeyden birinin mal ve servetin korunması olduğunu söyler. Zulümde var olan bu sebeplerden her biri nesli de mahfeder. Bunun için şarinin zulmü haram etmesi çok mühimdir. Yine Haldun'a göre herkes zulmetme kudretinde olsaydı...

"Hak herkese layık olan cevheri verdi.

Tırtıl iki diş bulsa eğer, ormanı yerdi.

Kediler haftada bir gün uçabilseydi

Dünyada bütün serçelerin nesli biterdi." B. Sıtkı Erdoğan. ...nev-i bozulmaya götüren zina, adam öldürmek, şarap içmek, sarhoş olmanın karışılığı olarak tayin edilen cezaları andığı gibi zulümlerin cezalarını da anardı. Ancak kudret sahipleri yaptığı için... tehditvari tekrarlanmış ise de cezaları anmamıştır. Tehditden maksat Allah korkusu ile zulümden vazgeçirmektir.¹⁶

İbn Haldun'a göre bu durumda çalışma ve üretimin (istihsal) tebaaya faydası az olduğu için yurdun bayındırlığı bundan etkilenir. Çalışmasında

14 - MU 2/77

15 - MU 2/78

16 - MU 2/81

istifadesinin az olduğunu gören müstahsil ise çalışmayı azaltır veya bırakır.¹⁷ İmar da azalır.*

Modern manada vergilerin yüksekliği ve çeşitliliğinin yatırım ve üretimi olumsuz etkilemesi ve yatırım ve üretim olmayıncada gelirin olmayacağı ve gelir olmayıncada verginin olmayacağı prensibine paralel olarak İbni Haldun vergilerin üretim ve yatırıma, dolayısıyla kalkınmaya olan etkisini 14. yy.da incelemiştir.

İbni Haldun anlatılan durumun devlet gelirlerini azaltacağını, tebaanın istihsal ve kazancından hiçde istifade edemeyeceği bir duruma düşeceğini, bundan fazlasını almak mümkün olmayacak hale gelinceye kadar vergilerin artırılıp toplanacağını anlatır. Bu kısır döngü istihsalin azalıp¹⁸ vergilerin artması, bayındırlığın, mamurluğun iyice azalacağı duruma kadar devam edecektir. Yani bu durum bir yıkılış ve çöküş işaretidir.

Dini siyaset tatbik edildiğinde ise durum bundan çok farklı olmaktadır.

Devlet din ve şeriatın hükümlerine göre tebaayı idare ederse tebaasına ancak haraç, kafa vergisi (cizye) ve sadaka yükletir. Bunlarsa hafif vergilerdir.** Çünkü mal ve servetden alınan zekat az nisbettedir... Hububat ve hayvanlardan alınan zekat da azdır, kafa vergisi ve haraçta az nisbettedir. Bütün şeri vergiler bellidir ve sınırları çizilmiştir, belli miktardan fazla alınamazlar^{19***}.

Denilebilir ki akli siyasetin takip edildiği sistemlerde (seculer) veya devletlerde de vergiler çeşitli olarak az oran olarak düşük tutulabilir. Doğrudur.**** Buna verilebilecek cevap şu olacaktır: İnsafla ve vicdanla idare edilirse devletde muamelelerde bu minval üzere olursa elbette. Ancak bir noktada mutlaka müsrif olacaklardır. Zira israfında müeyyidesi seculer sistemde mevcut değildir. O zaman insanları frenleyecek bir vicdan ölçüsü ve tebaanın idare edenleri uymaya davet edecekleri (ilahi) ölçüleri ellerinde olmayacaktır. Çağıracakları ölçü kendilerinin (idare edenlerin) yapmış oldukları anayasa veya diğer kanunlar olacaktır. Eskişini yapan onu değiştirme ve yenisini yapma gücünü kendinde bulundurmaktadır.

Olması gerekeni anlatan İbni Haldun bunu düşünürsen görürsün ki

17 - Bkz. Nihat Falay, a.g.e. ; s. 54

* Unutmamak gerek ki vergi iktisadi faaliyetlerin yalnız safi sonuçları üzerinde değil safi veya gayrisafi bütün faaliyetlerin üzerinde baskı yapar. İsmail Türk "Maliye Politikası" s. 69, Sevinç Yay. Ankara 1988

18 - MU 2/60 MSU 1/699

** Araf 199, Fırkan 67, Bakara 219'uncu ayetlerden anılıyor ki oran tesbit edilmemiş olmasına rağmen fazla olanın verilmesi emredilmiştir. Zekat oranları vergiler için de bir ölçü olmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Tuğ "İslam Vergi Hukuku'nun Ortaya Çıkışı" s. 89-94 ;M. Ü. Fak. Vakfı Yay. , İst. 1984

19 - MU 2/58 MSU 1/698

*** Tanzimat döneminde Osmanlı'da; toplanması kararlaştırılan vergi tutarının tahrir sonuçlarına göre mükellefler arasında nasıl paylaşılacağı önemli bir noktadır. Abdülâtilif Şener "Osmanlı Vergi Sistemi" s. 98 İşaret Yayınları. İst. 1990 Burada İbni Haldun ve İslamın Anlayışına uyumsuzluk söz konusudur. Zira harcamalar gelire göre ayarlanır. Gelirler harcamaya göre ayarlanmaz.

**** Mukaddimede belli konular için kullanılan zulüm kavramının en çok kullanıldığı yerlerden biride vergiler konusudur. MU 2/76-77-78-79

yurdu imar etmenin temeli, yurdu imar edenlere (müstahsillere) az vergi yüklemektir²⁰ der. Yine böyle davranmanın tebaanın istihsallerinden istifade edeceklerine güvenmeleri sevinerek üretimi artırma yoluna girmelerine isteyerek çalışmalarına sebep olacağını belirtir.*

Vergilerin çok çeşitli ve oranlarının yüksekliği veya devamlı surette çoğalıp yükselmeleri, kalkınmak, büyümek, refahın artması veya bütün bunlar için gerekli olan yatırımın yapılması, üretim artışı sağlamak için doğru uygulamalar değildir. Bunun aksine devlet ricalinin ve bunların adamlarının (bugünkü haliyle hükümetin ve onların yakın adamları sanayici, tüccar vs. ile devletin unsurları asker, memur, bürokrasinin) tekellüflü hayata dalmaması ve karşılanamayan harcamaların kısılması ve kısır döngüye girilmemesidir. Bu durumdan önce belirtilen ve devlet ricalinin ve bunların yakın adamlarının devletin orta ömrü alametlerinden olan zenginleşmeleri çöküş ve çözülüş döneminin başlaması anlamı taşımaktadır. Yukarıda bu başlık altında incelenen durum ise yıkılmanın, son bulmanın bir alametidir.

Temenni ediyoruz ki bu çöküş manzarasının fiilen yaşandığı memleketimizde bunun neticesinin bir devlet çöküşü değil, belki bir hükümet çöküşü ve-veya sistem çöküşü olmasıdır.

Çünkü İbn Haldun'a göre devlet yıkılmaya yaklaştığında vergiler artar, vergi artmasına rağmen devlet yine muhtaçdır (Türkiye'de olduğu gibi) pazarlarda alışveriş durur (durgunluk) işler çığırından çıkıncaya kadar yurt harap olmakta devam eder.²¹

İbn Haldun tarihden örnek verirken, Ubeydi ve Abbasi devletinin durumunu anlatır, hacılardan bile vergi alındığını bu duruma ancak Selahattin Eyyubi'nin son verdiğini söyler. Bizde bir Selahattin Eyyubi'ni gerektirmektedir. Aksi halde devletimiz çöküşle karşı karşıya mıdır? Burada belirtmek gerekirken islami eserlerde zekat ile cizye ve haraç ayrı olarak ele alınmıştır. Aralarındaki fark zekat adı altındaki vergiler müslümanlar için, cizye ve haraç müslüman olmayanlar içindir.* * İster müslüman olsun ister olmasın tebaadan alınan her fazla ve haksız vergi zulümdür.

20 - MU 2/60 MSU 1/699

* Burada verginin gelir etkisi ortaya çıkmaktadır. Nihat Falay a.g.e. s. 54

21 - MU 2/62 MSU 1/700

* * Hz. Ömer'in yaptığı Kudüs antlaşmasına göre din ve... hürriyeti... (zımmilere) haraç ve cizyeden gayri öteki vergilerden muafiyet verdi. S. A. Sıddıki a.g.e. s. 15

B- Zekat ve Adalet Kavramı

Z ekat bahsi yalnız İbn Haldun'un değil pek çok islam aliminin, fıkıhçının, tefsircinin, iktisatçının, sosyoloğun İbn Haldun'dan önce ve sonra detaylarıyla inceleyip bu mevzuda önemli içtihad ve eserler vücuda getirdikleri bir konudur. Her şeyden önce belirtmek gerekirken zekat bir ibadettir. Kuran'ı Kerim'de pek çok ayette ayrı ayrı ve namaz ile birlikte emredilmiş (mali) bir ibadet şeklidir.

İbn Haldun mali konular dahil olmak üzere hemen bütün meseleleri çok değişik boyutlarıyla ele almıştır. Yani akli ve dini siyaset açısından, devletin kuruluş ve çöküş aşamaları (tabii ömürleri) açısından vb. Ancak bu konu tamamiyle dini siyasetin takip edildiği ya da dini siyaset takip edilmesede müslümanların çoğunlukta yaşadığı ülke ve devletlerin meselesidir.

Mukaddime zekatın çeşitleri, kimlerden alınacağı, hangi malların zekata tabi olduğu, kimlere zekat verilebileceği ayrıntılı bir şekilde açıklanmış değildir. Kabul etmek gerekirken, Mukaddime ayrıntılı bir fıkıh kitabı değildir. Bununla beraber fıkhi bilgileri de içerir. Zira İbn Haldun objektif değerlendirme ve tespitlerinden başka, olması gerekeni (islami) de bu eserinde izah etmiştir.*

İbn Haldun zekata devletin gelirleri arasında öncelikli yer verir. Devlet, din ve şeriatın hükümlerine göre tebaayı idare ederse, tebaasına ancak haraç, kafa vergisi (cizye) ve * *sadaka yükletebilir.²² Zekatın bir diğer özelliği ise hafif bir vergi oluşudur. İbn Haldun zekatı iki ana başlık altında ele alır. Bunlardan birincisi: Mal ve servetden alınan zekat (az nisbettir) İkincisi: Hububat ve hayvanlardan alınan zekatlar. Bunlar da az nisbettir.²³

İbn Haldun'a göre zekat vergisinin en temel özelliği ise bütün şeri vergiler gibi sınırlarının çizilmiş olmasıdır. Yani belli miktarlardan ve oranlardan fazla alınamaz oluşudur.²⁴

İbn Haldun zekat için hafif vergi tabirini kullanmaktadır. Zekatın hafifliği sadece oranının düşük olması değildir. Zekatın konusu olan mallar belli olduğu gibi, zekatın oranları da bellidir. Bundan başka zekatın (ibadet olarak) farz olması için gereken bazı şartlar vardır. Bunlardan kısaca

* Geniş bilgi için bkz. C. Yeniçeri, İslamda Devlet Bütçesi s. 175-192

** Sadaka gönüllü ve ihtiyari ödemeleride kapsayan "zekata göre" daha geniş bir kavramdır. Her zekat sadaka olduğu halde, her sadaka zekat değildir. Ödenmesi farz olan sadaka zekattır. S. A. Siddiki a. g. e. s. 39

22 - MU 2/58 MSU 1/697 İbn-i Haldun'un dini siyasetten bahsetmesi önemlidir. Zira "bir kimsenin zekat ödemesinin şartlarından biri islam devleti şartıdır". S. A. Siddiki a.g.e. s. 41

23 - MU 2/58 MSU 1/698

24 - MU 2/58 MSU 1/698

maddeler halinde bahsedersek zekatın hafif bir vergi olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

1. Tam mülkiyet.
2. Nema
3. Nisab
4. Temel ihtiyaçlardan fazla olma.
5. Borçsuz olma.
6. Üzerinden yıl geçmesi.²⁵

Zekat meselesine İbn Haldun'un verdiği önemin anlaşılması bakımından, paraya verdiği önemin bir sebebinin de zekat ölçüsü olması olduğunu belirtelim.

İbn Haldun şeriat para meselesiyle ilgilenir. Zekat, mihr... dan bahsederek dinar ve dirhen hakkında birçok hükümler koymuştur.²⁶ demektedir.

Zekat tahsili kadar (belki ondan daha da önemli olan) zekatın sarfedilişidir (kullanılışı). Bunun önemi şu noktadadır. Zekat zenginden alınır, fakire verilir. İbn Haldun'un belirttiği ve şeri hüküm olan zekat tahsili (ödenmesi) gönül rızasına bırakılmış değildir. Yani diğer sadakalardan farklıdır. Zekat fakirin zenginın malı üzerindeki hakkıdır. Bunuda ödemeye mecburdur. Şayet vermek istemezse devlet ondan bunu zorla tahsil eder ve hak sahiplerine dağıtır. Cebridir.

Hak sahipleri şunlardır:

1. Zekat memurları.
2. Müellefei kulüp.
3. Köleler.
4. Borçlular.
5. Allah yolunda savaşanlar.
6. Yolcular.

Hemen belirtmeliyizki, zekat islam toplumunun zekat geliri dışında kalan hiçbirşeye ihtiyaç duymaması halinde, mallarda farz kılınmış olan en alt sınırdır. Bilakis islam şeriatını uygulayan imama (devlete), sermayelere yeni görevler yüklemektedir. Hadis-i şerif bu konuyu şöyle açık-

²⁵ - Ali Özek - Hayrettin Karaman - Akif Aydın - Mehmet Erkal, "İbadet ve Müessese Olarak Zekat" s. 33- 37 İSAV,

²⁶ - MU 2/16

lar: "Şüphesizki malda bunun dışında da hak vardır." (Tirmizi)²⁷ Bunu gönüllü sadakalar olarak anlamak lazımdır. Zira İbn Haldun'un belirttiği gibi şer-i vergilerin sınırları bellidir. Bu sınırları biraz aşmanın (azaltma ve artırma) olanağı yoktur. Eğer aşılsa, akli siyaset tatbikatından bir farkı kalmaz. Yalnızca savaş hali gibi, olağanüstü haller için cevaz verildiği görülmüştür. Zekatla ilgili emirler Kuran'da Mekke ile ilgili kısımlarda bulunurlar. Ayrıca devlete zekat ödeme zorunluluğunda eski medinede getirilmiştir. Devletin Medine döneminde tek zekat alıcısı olmadığı hususu önemlidir.²⁸

Zekatın hayatın (fert ve cemiyet) her safhası için önemli olduğu aşıkardır. İnsanlardaki hırsı gidermesi, kıskançlığı yok etmesi vb.*

Ancak konumuz itibariyle; para, zekat sistemiyle biriktirenlerden ona sahip olmayanlara geçmekteydi. Bunun sırayla iki etkisi vardı. İlk olarak servetin zenginden fakire akması sağlanıyordu. İkinci olarakda toplumun tüketim modeli olumlu yönde etkilenmiş oluyordu.

Zekatın en önemli fonksiyonu ise sosyal bir ihtiyat (sigorta) görevi görmesidir.²⁹

O, zenginler arasında ödenen bir servet olmamalıdır. (K. Kerim 59/7).

... Namazı kılın, zekatı verin... (Bakara/83)

Zekat vergisinin Türkiye'deki potansiyeli ve tatbikatı konusuna kısaca değinmekte yarar görmekteyiz. Bilindiği gibi Türkiye'de zekat devletin tahsil ettiği (dağıttığı) bir vergi türü değildir. Bununla beraber halk arasında hiçbir kanuni mecburiyet olmamasına rağmen çok sayıda fert ya da aile gönüllü olarak bu vergiyi ya da hakkı hak sahiplerine ödemektedir. Zekat potansiyelinden önce cevap aranması gereken soru kanuni zorunluluğu ve müeddiyesi olan vergileri değişik yol ve yöntemlerle ödemeyen, kaçran insanlar nasıl oluyorda hiçbir mecburiyet yok iken zekatı kendileri islami kaidelere uygun olarak hak sahiplerine ödüyorlar?

Türkiye'de zekat potansiyeli konusunda değişik alanlarla ve kesimlerle ilgili olarak yapılan bir değerlendirmeye göre:

-Altın, gümüş gibi varlıklarda: 1987 (altının gramı 10.000 TL) 787 Mil-

27 - Seyyid Kutup, "İslamda Sosyal Adalet" s. 210. Çev. Beşir Eryarsoy, Şura Yay. İst. 1991

28 - Hasan uz Zaman "İlk İslam Devletlerinde Ekonomik Strüktür" s. 42. Çev. Sinan Ersoy, Akabe Yay. İst. 1987

* Zekatın iktisadi faydaları hakkında 1. Verimi ve fleksibilitiyi artırır 2. Milli geliri yeniden sosyal adalet yönünde dağıtır 3. Gösteriş tüketimini zaruri ihtiyaç mallarına aktarır, kaynak dağılımını düzeltir 4. Atıl geliri azaltır, yatırımı artırır 5. Toplam talebi artırır Sebahattin Zaim, "İslam, İnsan, Ekonomi" s. 94, Yeni Asya Yay. İst. 1992

29 - Hasan uz Zaman, a.g.e. s. 42.

yar 500 Milyon

- Petrol ve madencilik kesiminde: 1985: 756 Milyar - 1 Trilyon
- Ticaret kesimi (inşaat + konut hariç): 1987: 500 Milyar
- Tarım ve hayvancılık: 1986: 150 Milyar
- Sanayi kesimi (imalat): 1985: 250 Milyar. ³⁰

Görülen o ki Türkiye'de gelir dağılımını düzenlemek, sosyal adalet ve sosyal güvenlik problemini önemli ölçüde halledebilecek bir yekün oluşturan zekat potansiyeli gönüllü olarak zekat dağıtanların dışında (ki bunlar genellikle fakirlikten yeni çıkmış kesimlerdir) kalan önemli bir mükellef kitlesi tarafından ödenmemektedir. Zaten kanuni bir zorunlulukta yoktur.

Türkiye'deki zekat potansiyelinin bir başka görüşe göre; 1986 yılında yapılan çok kaba bir hesapla 40 Trilyon GSMH yurt dışındaki işgücünün geliri, halkın elindeki altın varlığı vs. dikkate alındıktan sonra bu toplamdan gayri müslümlerin gelirleri, yabancı sermaye gelirleri, ödenen vergiler ve nisabın altında olupda asgari geçimin üstünde kalan gelirler düşüldükten sonra kalan toplama göre 700 Milyar TL civarında bir zekat potansiyeli olduğu hesaplanmıştır. Fiili zekat ödemesinin ise 300 ile 400 Milyar TL olabileceği tahmin edilmiştir. Bu potansiyel 1988'de 100 Trilyonluk GSMH'ya göre 1.8 Trilyon. 1990 yılında 286 Trilyon'luk GSMH'ya göre 5 Trilyon TL civarında olması gerekir. Fiilen ödenen zekatın ise 1986'da 300-400 Milyon, 1988'de 700-800 Milyon, 1990'da 1.7, 2 Trilyon TL olması muhtemeldir. Bu durumda Türkiye'de resmi makamlarda ifade edilen gelir dağılımı tablosu dışında zekat, sadaka, fitre gibi dini vecibelerle zenginden fakire doğru yapılan ödemelerin en az 2 Trilyon civarında bir gelirin yeniden dağılımına yol açması gerekir.³¹

Her iki tahmin ve görüşe göre 1994 yılı itibariyle Türkiye'deki fakirin zengin malındaki hakkı olan zekat potansiyeli 60-100 Trilyon civarında olmalıdır. Bu rakamın çok büyük bir kısmı (% 80'inin) hak sahiplerine ödenmediği göz önüne alınırsa zekat meselesine İbn-i Haldun'un verdiği önem ve adalet kavramını, zekat ile birlikte kullanmasının önemi daha iyi anlaşılabilir. Modern devlet bunun için var olmalıdır.

30 - Beşir Hamitoğulları, "Türkiye de Zekat Potansiyeli" s. 40-49, İSAV.

31 - Sebahattin Zaim, a.g.e. s. 94.

Kuveyt Uluslararası Zekat Kongresi 1986 tutanaklarında s. 247-279 zekatın islam devletleri genel gelirlerinin % 16 ila % 44'ü mertebesinde olduğu ve bu mertebedeki bir zekat uygulamasıyla 10 sene zarfında nisab altı fakirlerin nisab üstüne çıkarılabilecekleri ifade edilmektedir... 1980 yılı esas alınarak Türk toplumu için bu sürenin 8.5 yıl olacağı matematiksel bir yaklaşımla ortaya konmuştur.³²

B. Devlet Harcamaları

a) Harcamaların Etkisi ve Bereket Kavramı

İbn Haldun devlet harcamalarını iki ayrı yönüyle ele almaktadır. Birincisi; devlet harcamalarının üretim, yatırım ve tüketimi yönlendirici etkisi ve piyasalar bakımından. İkincisi; devletin tabi ömür seyri içerisinde devletin ve hükümdarın harcama durumları ve bu durumların birbirleriyle olan ilişkileri.

Birinci durum için: Devlet en büyük pazar ve bütün pazarların anası, gelir ve masrafların kaynağıdır.³³ Devlet hem çok gelir sahibidir hem de buna bağlı olarak en büyük harcama müessesesidir. Burada devlet hem kendisi en büyük tüketicidir ve hem de hizmetinde bulunanların ücretini ödemesi açısından da tüketimi azaltma veya artırma (teşvik) yani yönlendirme gücünü elinde bulundurur.

İbn Haldun bu görüşünü şu sözleriyle kuvvetlendirir ...Sanayinin gelişmesini devletin arzu etmesidir. Ancak devletin arzu ettiği bir hüner ve sanatın talibi bulunur. ...Çünkü devlet büyük pazar hükmünde olup, o pazardaki mal ve eşya o nizbette revaç bulur.³⁴

Devletin masrafları azaltılmasından belki devletden ziyade pazarlar bundan müteessir olur.³⁵

Devlet harcamaları ekonomide bu kadar önemli bir yer tuttuğundan herhangi bir şekilde devletin gelirlerinde bir azalma olur ve devlet harcamaları kısılrsa bu durum sadece devleti ve devletden maaş alanları iktisadi bakımından güç bir durumda bırakmaz. Belkide devletden ve memurlardan daha çok tüm ekonomi, üreticiler bu durumdan olumsuz yönde etkilenir. Devletten maaş alanların harcamaları piyasadaki talebin önemli bir kısmını oluşturduğundan bunlardan meydana gelecek bir daralma toplam talebi hemen etkileyecek ve piyasada durgunluk baş gösterecektir. Bu durum sürerse alış veriş azalır, üretim yavaşlar ve ge-

32 - M. S. Erdoğan, "İslam Ekonomisinde Tasarruf ve Ekonomik Gelişme" s. 54, İFAV İst. 1992

33 - MU 2/74 MSU 1/709

34 - MU 2/376 MSU 2/944

35 - MU 2/75 MSU 1/710

riler, bunların sonucu devlet gelirleri daha da düşer.³⁶

Öte yandan devletin sosyal hizmetler için yapması gerekli harcamalarla ilgili görüşleri İbn Haldun'un devlet anlayışının günümüzdeki sosyal devlet anlayışına uygun olduğunu gösterir.³⁷ * İbn Haldun'un bu görüşü modern anlamıyla sosyal devlet tarifini de içine alıyorsa da islami bir görüşün özü olduğu aşıkardır. İbn Haldun'un görüşleri (devlet harcamaları ve hazine para stoğu) hem Hz. Peygamber devrinde hem de halifeler devrinde ve daha sonraki dönemlerde tatbik edilmişlerdir. Ütopik değildirler.

Buhari'nin rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygambere bir gün Bahreyn'den oldukça yüklü bir para geldiği bildirildi... Mescidde namazını eda ettikten sonra parayı orada mevcut olanlar arasında dağıttı. Hz. Peygamber'in bu tavrını devletin temel giderleri için gerekenden fazla olan parayı biriktirmeyip dağıtan Hz. Ebubekir de sürdürmüştür. Gelen para hiç bekletilmeden dağıtılmıştır. Ancak dağıtımdaki ölçü orada bulunmak olmamış, Medine'deki bütün müslümanlar kendilerine düşen payı almışlardır.

Hazine ile yönetim kademelerinin birbirinden kesin ayrılması da Hz. Ömer döneminde olmuştur.. Hemen belirtelimki Türkiye'de Merkez Bankasının dahi bağımsızlığı ve özerkliği halen tartışma konusudur.

İbn Haldun devlet başkanına tavsiyelerde bulunarak; bütün işlerinde kalbinle Allahya yönelerek hayırlısını kalbine ilham etmesini dile (istiharede bulun). Yoksul ve miskinlerin işleriyle bizzat meşgul ol. Şiddetli hallere ve kötülöklere maruz kalmış olan yetim ve dulların da hallerini yokla, anla. Bunlara şevkat ve bağışlarda bulunmak hususunda müminler emirini (Hz. Peygamber) örnek edinerek onlara hazineden aylıklar tayin edip, geçinmelerini temin et. Müslümanların hastalarını tedavi etmek üzere hastaneler vücuda getir ki, bunlar bu hastanelere sığınsınlar. Bu hastanelere memurlar, hasta bakıcılar ve doktorlar tayin et. Bu doktorlar onları tedavi etsinler. Hazinesin parası israf olmayacak şekilde onların ar-

36 - İ. Erol Kozak, a.g.e. s. 161.

37 - Nihat Falay a.g.e. s. 57

* İbn Haldun'un bu görüşü modern anlamıyla sosyal devlet tarifini içine alıyorsa da islami bir görüşün eseri olduğu aşıkardır. İbn Haldun'un görüşleri devlet harcamaları ve hazine para stoğu, hem Hz. Peygamber devrinde, hem de halifeler devrinde ve daha sonraki dönemlerde tatbik edilmişlerdir. İtopik değildirler. Buhari'nin rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber bir gün Bahreyn'den oldukça yüklü bir para geldiği bildirildi... Orada mevcut olanlar arasında dağıttı. Aynı tatbikatı Hz. Ebubekir'de sürdürmüştür.

"Hazine ile yönetim kademelerinin birbirlerinden kesin ayrılması da Hz. Ömer döneminde olmuştur". İ. Mahmut Rana "Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı" s. 123-124-125 Hemen belirtmeliyizki Türkiye'de Merkez Bankasının dahi bağımsızlığı ve özerkliği halen tartışılmaktadır.

zularını tatmin et.³⁸

İbn Haldun'da devlet harcamaları konusunda bir hassas noktada itidaldir (denge). Arzularını israf etmeden tatmin etmek önemlidir.

Gelir ile masraflara gelince, her yerde masraflar gelir nisbetindedir. Gelir çok olursa masraflarda onun nisbetinde çok olur. Gelir azalırsa masraflarda o nisbette azalır.³⁹

Bu denk bütçe anlayışını bütünüyle ortaya koyar ve politik düzende dengeyi sağlamanın gerekli şartını gösterir.⁴⁰ İbn Haldun'un denk bütçe anlayışı secular görüşe zıt, islami bir anlayıştır.

Mevcut (seculer) sistem kısaca kaçınılmaz masraflarla başlar ve gelirle gider arasındaki dengeyi sağlamak üzere yollar ve araçlar bulmak için, belirli vergileri tasfiye veya yeni vergiler koymak suretiyle ilerler. İslam devletinde ise bütçenin temeli gelirdir. Harcanacak miktarı gelir tayin eder. Devletin gelir kaynakları gayet iyi belirlenmiş vergi esası üzerinden dikkatle tahmin edilir ve hesap kalemleri (dört tane) arasında dikkatle dağıtılır. ...Fazladan konulmuş şeriat dışı vergiler fevkalade durum geçer geçmez kaldırılır. Bugünkü devletlerin dikkate değer eğilimi ise daima artan harcamaları karşılamak için yeni ve sayısız vergiler icad etmektir.⁴¹

İslam'ın bütçe sistemi, modern bütçelerin tabiatında bulunan tehlikeli eğilimlere karşı tabi bir güvenlik sağlamaktadır.⁴²

Amaç iktisadi hayatı canlandırmaktır. Bayındırlığın ve beşerin refahı için bu gereklidir.

İbn Haldun devlet harcamalarının iktisadi hayatı canlandırmasını, akarsuların etrafına hayat vermelerine benzetir. Nasıl ki sudan uzaklaştıkça bitkisel hayat da sönükleşirse devlet merkezinden uzakta bulunan ve devlet harcamalarının teşvik ve desteğinden mahrum kalan iktisadi faaliyetlerde durgunlaşmaya ve gerilemeye başlar. İbn Haldun'un yukarıdaki görüşleri gelişmiş kapitalist ülkelerde devlet harcamalarındaki azalmalar sonucu toplam satınalma gücünde meydana gelen daralmalar sebebiyle içine düşülen ekonomik krizleri ve bu durumdan kurtulmak için alınan Keynezyen tedbirleri hatırlatmaktadır.* Ancak son devirlerde geliştirilen bu görüşün İbn Haldun tarafından ileri sürülmüş olması son derece enteresandır.⁴³

Devletin geçireceği tabii ömür devrelerindeki devlet harcamalarının

38 - MU 2/132-133

39 - MU 2/273 MSU 2/845

40 - Nihat Falay a.g.e. s. 58

41 - S. A. Siddiki, a.g.e. s. 157-158

42 - S. A. Siddiki, a.g.e. s. 159

* Keynesin "General Threory of Employment Interest and Many" isimli eserinin tarihi başarısı iktisadi sistemin işleyiş bütününe getirmiş olduğu yeni içgörü ve tam istihdamı sağlamaya yönelik devlet girişimi programı için kurumsal bir destek temin etmesinde yatmaktadır. William Barber "İktisadi Düşünce Tarihi" s. 238 Çev. İhsan Durdu. Cıdam Yay. İst. 1991. Dünya bayındırlığının madde ve kaynağında devlettir sözünü İbn Haldun 14. yüzyılda söylemiştir. MU 2/75

43 - İ. Erol Kozak, a.g.e. s. 162

mahiyeti hakkında da ayrıntılı bilgiler veren İbn Haldun devletin birinci yani kuruluş devresinde devletin başındaki kimse "ululuk göstermek", vergiler ve paralar toplamak... hususunda örnek teşkil eder.⁴⁴ İkinci devrede ise köleler edinilen ve ihsanıyla adamlar besleyerek gücünü artırdığı devredir. Üçüncü devre ise insanın tabiatıyla meylettığı devletin servet ve meyvelerinden faydalanmak, feragat ve rahatlık çağıdır. Bu devrede devlet (hükümdar) servet toplayarak şehirler ve heykeller inşa eder. Ehil ve müstehak olanlara ihsanlarda bulunmakla... Dördüncü devre kanaat ve barışla yaşama çağıdır. Beşinci devre ise israf ve saçıp savurma çağıdır. Hükümdarlar bu çağda kendilerinden önceki hükümet sürenlerin topladıklarını şehvet, arzu ve zevkleri uğrunda dağıtmakla meşgul olur. Devlet tedavisi kabil olmayan bir hastalığa tutulur ve bu hastalıktan iyileşmesi imkansız hale gelir. ...Bu hastalıktan kurtulamaz ve yıkılır.⁴⁵

Devletin kuruluş yıllarında harcamalarda tutumlu olduğu, masraflarında geniş davranmadığı, israfa kaçmadığı görülür. Fakat devlet büyüdükçe ve sınırları genişledikçe, refahın ve bolluğun arttığı, zevk ve nimetlere dalındığı gözlenir. Devlet yöneticilerinin ve memurların harcamaları artar, ayrıca hem askerin hem de yönetici ve memurların ücretleri yükselir. Bu gittikçe refahın artmasını, harcamaların ve kaçınılmaz şekilde israfın çoğalmasına yol açar. Ülkenin tebaasında (halkda) bu bolluğa ve refaha alışır. Çünkü onlarda -hükümdarlarını taklit- ederler. Aslında burada toplum hem kendinden daha üst düzeydekileri ve kendileri üzerine egemenlik kurmuş olanları taklit etmektedir. Çünkü yeni ve daha iyi bir çevrede yaşamakta, beklentileri artmakta, günlük hayatın ihtiyaçlarını karşılamaktan çok lüks ve rahat bir rahat düzeyi sürdürmektedirler. Ne varki lüks hayata alışkanlık hükümdarın ve tebaanın evcilleşmesi ve uysallaşmasına yol açmakta ve bu da toplumun bunaması ve ihtiyarlaması anlamına gelmektedir. Zamanla devlet zayıf düştüğü için askerler karışıklık çıkarır, devlet bunlara bağışta bulunur, ücret ve aylıklarını artırır.⁴⁶ Çöküş kaçınılmaz olmuştur.

Bu değerlendirme neticesinde varılacak sonuç İbn Haldun'un itidal (ortayol) önerdiğiidir. Devlet harcamaları yönlendirici özelliğe sahiptir. Devlet harcamalarının şekli ve mahiyeti cari dönemdeki mevcut yapının

44 - MU 1/444 MSU 1/515

45 - MU 1/447 MSU 1/516

46 - Nihat Falay a.g.e. s. 56

tahliline imkan vermesi nisbetinde çok daha önemli derecede devletin güçlendirilmesi (yeni düzenlemelerle) sağlıklı bir yapıya kavuşturulması ve ömrünün uzatılmasını sağlamak bakımından önem arz etmektedir.

IV- DEVLET ve İKTİSADİ HAYAT

İbn Haldun Mukaddime'sinde devlet kendisine yüklenen yapması gereken ve yapması yasak edilen işler bakımından değerlendirilmiş Kerim ve Adil devlettir.

Devletin iktisadi hayattaki yeri adaleti temin eden, zulmü engelleyen bir dengededir. Yoksa üretim fonksiyonu, tüketim fonksiyonu, gelir dağılımı, sosyal güvenlik gibi modern teoriler olarak tahlil edilmemiştir. Böyle bir beklenti de adilane olamaz.

İbn Haldun iktisadi gelişmeyle durgunluk arasında da diyalektik ilişkiler kurmaktadır. Mesela daha güçlü ve daha yetkili kimseler bürokrasiyi daha çalışır bir hale getirir. Bu da iktisadi faaliyeti uyarır, üretimi artırır ve ekonomik büyümeyi gerçekleştirir.¹

Gazali de hayatın gerçekleşmesi ve sürebilmesinin şartı olarak gördüğü iktisadi faaliyeti, farzı kifayeler, yani sosyal görevler arasında saymıştır.²

Bu konuları acizane gücümüzün sınırlarını zorlayarak, ümran ilminin anayasası diye tarif edeceğimiz, Mukaddimenin maddeleri ve kavramları olarak anlamaya ve bugün dünyanın ve Türkiye'nin problemlerine farklı bir bakış açısı sağlamaya çalışacağız.

A) Devlet ve Üretim

Hemen belirtelimki üretim tarzının İbn-i Haldun Mukaddimesinde özel bir yeri vardır. Zira daha önceki başlıklar altında da anlattığımız gibi üretim tarzı bedevilik ve hazerilik aşamalarının neresinde bulunduğumuzu tesbit bakımından çok önemlidir. Göçebelikten (hayvancılık) yerleşikliğe (çiftçiliğe), sanayileşmeye ve şehirleşmeye (medeniyete), sanatlara uzanan çizgiyi üretimin yukarıda sıralanan şekli belirler.*

Üretim faktörleri ve bu faktörlerin paylarının değerlendirilmesine geçmeden önce devletin üretimin yapısına ve şekline müdahalesi daha açık bir ifadeyle üretimde öncelik sıralamasına değinmek durumundayız.

Devletin teşekkülünden önce dahi kavim ve nesillerin hallerinin baş-

1 - Ali Özgüven, "İktisad Bilimine Giriş" s. 44, Filiz Kitabevi, İst. 1991

2 - Sabri Öрман, "Gazalinin İktisad Felsefesi" s. 183 İnsan Yay. İst. 1984

* Görülmektedir ki üretim tarzı olarak sadece göçebelik ve yerleşiklik diye ikili bir ayırım esas alınmıştır ve ilkel asya tipi antik, cermen, feodal ve kapitalist üretim tarzları ile pek paralellik kurulamaz. Nihat Falay a.g.e. s. 21 İbn Haldun altın ve gümüşün çokluğunu değil, üretimin esas zenginlik olduğu kanaatindedir. "Altın ve gümüş madenlerinin yurtlarında bol olması servet ve zenginliği icab ettirmiş olsaydı..." MU 2/283

kalığı ve çeşitliliği onların geçinme şekilleri ve usullerinin birbirinden başka ve türlüce olmasından ileri gelmektedir. Çünkü kişilerin biraraya toplanarak cemiyetler halinde yaşamaları, geçinme hususlarında birbirleriyle yardımlaşmak ve nefislerini korumak içindir.³ İbn Haldun'a göre üretim bir zorunluluktur. Hem yaşamak hem de korunmak için. Üretimde öncelikleri tesbit ederken "hayat için gerekli olan şeyleri tedarik etmekle işe başlamak yaşayışı tamamlamak için gereken şeylerden önce gelir."⁴

Öncelikler sıralamasında birinci sırayı "...Hayat için zaruri olanı temin etmek"⁵ zaruri ihtiyaçların temini için üretim almaktadır. ...İhtiyaçlarından artacak derecede zenginlik ve genişlik elde ederlerse bu hal onları bir yerde yerleşmeye ve geniş yaşamaya sevkeder. ...Evlerini genişletmeye ve şehir hayatı yaşamak üzere şehirler ve kasabalar inşa etmeye başlarlar.⁶

Bu da üretimin ikinci derecede önceliğini teşkil eder. Bir başka tarifle hayatı kolaylaştırıcı üretim.

Bundan sonraki aşama ise süslenmek ve süslemek yoluna saparak genişlik ve rahatlık içine dalmaya başlarlar ve bunu adet edinirler. ...Konak ve saraylar vücuda getirirler.⁷ Bu da üçüncü aşamayı oluşturur. Üçüncü derecede öncelikli üretim tarzını hayatı güzelleştirici üretim diye tarif etmek mümkündür.

Daha sonraki bölümlerde ayrıntılı şekilde değineceğimiz gibi devletin ticaret yapmasına kesin karşı olan İbn Haldun devlete üretimde öncelikleri tesbitte yönlendirme görevi vermiştir. Yönlendirme değişimizin sebebi şudur; İbn Haldun devlet bunları yapmalıdır şeklinde bir emirle ortaya çıkmamıştır. Tabii seyir bu aşamalardan geçer demektir. Bundan sapmalar tebaanın zararına olacağından ve adaleti bozacağından şüphe edilmez. Devletin vazifesi de adaleti temin etmek ve tebaanın zararını defetmektir.

İbn Haldun'un bu görüşlerinin kaynağı, islamın temel kaynaklarıdır, dünya görüşüdür. Bu görüşler yalnızca İbn Haldun'a ait de değildir.

İslamiyet insanı çok çalışmaya, araştırmaya, keşif ve icadlarda bulunmaya ve ihtiyaçların tatmini için tabii kaynakları değerlendirmeye yöneltir. İmam Gazali'ye göre de üretim faaliyetleri üç gruba ayrılır.⁸ a) Za-

3 - MU 1/302 MSU 1/415

4 - MU 1/302 MSU 1/415

5 - MU 2/325 MSU 2/906

6 - MU 1/303 MSU 1/416

7 - MU 1/304 MSU 1/416

8 - Sabahattin Zaim, a.g.e. s. 63,

ruri ihtiyaç maddelerinin üretimi: Bunlar müslüman insanın beş temel özelliğini muhafazasına yarayan bütün mal ve hizmetlerinin üretimini kapsar. İnsanın beş temel özelliği; iman, hayat, akıl, üretme ve servet sahibi olabilmektir.

b) Hayatı kolaylaştırıcı ve rahatlatıcı üretim faaliyetleri; Bunların üretimi yukarıda belirtilen beş temel özelliğin muhafazası ve devamı için şart olmamakla birlikte, hayattaki meşakkat ve güçlükleri giderici ve konforu artırıcı üretim faaliyetleridir.

c) Zerafeti artırıcı üretim faaliyetleri: Bunlar rahatlık sağlamanında ötesinde estetik güzellik, zerafet ve sanat duygularını tatmine yarayan mal ve hizmetlerin üretimi ile ilgilidir. Medeniyetler geliştikçe bu kategoriler arasında yer değiştirebilir. Dün lüks sayılan bir mal ve hizmet bugün zaruret haline gelmiş olabilir. O bakımından bu gruplara giren maddelerin hali sabit olmayıp değişkendir.

Bu malların üretim sıraları zaruri ihtiyaç maddelerinden başlayıp sırasıyla hayatı kolaylaştırıcı ve zerafeti artırıcı mallara doğru gider. Basit ve temel kaide arada bir çatışma olup tercih gerektiğinde daha üst kademedeki mal ve hizmetlerin üretimi için, mesela daha alt kademedeki zerafet kategorisine giren bir mal veya hizmetten vazgeçmektir. Böylece üretimde zaruri ihtiyaç maddelerine öncelik tanınacaktır.^{9*}

Devlet bunun için vardır ve olmalıdır. Deninebilirki tabii ortamda (serbest piyasa - tam rekabet) şartlarında en basit şekliyle üretim kapasitesinin ne kadarının kullanılacağını belirleyen ana unsur müteşebbislerin ürettiği malları satıp satamayacağı hususundaki beklentileridir.¹⁰ Yani taleptir. Bunu da gelir belirleyecektir. Bu tabilik ve serbestlik gelir dağılımının düzgün olduğu, her mükellefin vergisini, her malikin zekatını verdiği durumlar için geçerli olabilir. Gelir dağılımının bozuku olduğu ülkelerde tedbirler daha yoğun, lüks tüketimi önleyici, başta vergi olmak üzere cezalar çok daha sert olmalıdır. Lüks üretim ve dolayısıyla tüketime önüne geçmek, düşük gelir gruplarının da moralini bozmayacak ve çalışma arzularını kırmayacak, dolayısıyla verimliliğe ve sosyal barışa, huzura hizmet etmiş olacaktır.

9 - Sebahattin Zaim, a.g.e. s. 64.

* Gazali'nin görüşleri için bkz. Sabri Orman, a.g.e.

10 - Özhan Ulutaan, "Makro İktisat", s. 60.

İbn Haldun'un bu mevzudaki bir temel noktası da üretim için vergilerin azlığı ve oranlarının düşük olması gereğidir. Verginin üretime olan etkisi olumlu manada bereketlendirici, olumsuz bakımdan ise zulmedici etki yapmaktadır. Vergi başlığında bundan bahsedildiği için üzerinde daha fazla durmayacağız.*

İbn Haldun vergilerin fazla olması halinde üreticilerin kazandığı ile ödediğini mukayese ettiğinde, çalışmasından istifadesi az olduğu için işten el çeker, imar ve istihsalin azlığı nisbetinde vergilerden elde edilen paralarda azalır. Mamurluk için imkanlar dahilinde yurdu imar edenlere imkan dahilinde az vergi yüklemektir. Bu takdirde müstahsiller, istihsallerinden istifade edeceklerine güvenirler ve sevinerek istihsallerini (üretimi) artırmaya çalışırlar.¹¹ demektedir.

Üretim konusunda devletin hiçbir şekilde müdahale etmemesi (liberal) görüşü yanında üretimin tamamıyla devlet tarafından yapılması (Marksist) fikri de vardır. Bundan başka hem devletin hem de özel sektörün var olduğu ve devletin müdahale oranı ülkeden ülkeye, hükümetten hükümete değişiklik gösterdiği durumlarda (karma modeller) mevcuttur. Bizim konumuz bunların tahlili olmadığı için ayrıntısına girmeyeceğiz. Devlet ve üretim ilişkisinde bizi ilgilendiren ve bugünkü problemlere de çözüm getireceğine inandığımız islami görüş ve İbn-i Haldun'un bu islami görüşe olan katkısıdır.

Üretime farklı islami dönemlerde müdahalelerin olduğu muhakkaktır. Bu müdahale bizzat üretime katılma şeklinde değil, bazı malların ya da hizmetlerin üretim ve ekimlerinin yasak edilmesi ve bazılarının teşvik edilmesi şeklinde olmuştur.

Abbassiler devrinde Nasirüddeve bostan yerine buğday, susam, pirinç ve pamuk ekimini yaptırarak daha fazla kar sağlayan bir ekime yönelmiştir.¹²

İbn Haldun'un devlet görüşü de devletin ekonomideki yerini belirlemede bugünkü dünya ve Türkiye ekonomisinin öncelikli problemlerinin başında gelen devletin küçültülmesi, ticaretten ve üretimden çekilmesi meselesine getirmiş olduğu yeni açı ve bu konudaki kesin hük-

** Üretim vergi ilişkilerini iktisat ilmi açısından belki de ilk inceleyen İbn Haldun olmuştur. (1334-1406) Bkz. Celal Yeniçeri İ. İ. E. s. 158

11 - MU 2/60 MSU 1/697

12 - Celal Yeniçeri, "İslam İktisadının Esasları", s. 160

müdür.

İbn Haldun'a göre devlet ticaret ve istihsal (üretim) ile meşgul olmaz. İbn Haldun'un bugünkü KİT problemine ve kamu açıklarına bir çözüm sunması beklenmemelidir. Ancak kendi dönemi ile ilgili hükümleri o derece açık ve kesindir ki bugünkü problemlere bile gayet net ışık tutmaktadır. İbn Haldun'un devlet anlayışında bir özelleştirme problemi yoktur. Çünkü onun tarif ettiği (ister islami olsun, ister olmasın) devlet üretim ve ticaretle meşgul olmaz. O devletin idarecileri ve yakınları da ticaretle iş-tigal etmez.

İbn Haldun'un bu hükmü "harama yaklaşmayın" hükmünün tefsiri gibidir.

Alış verişde kar sermaye nisbetinde olduğundan ve devlet ricalinin elinde de büyük servetler bulunduğu için sermayeleri az olan tüccarları zor durumda bırakırlar.¹³ İbn Haldun'a göre bu son derece yanlış ve zararlı bir uygulamadır.

Bunlar bu alışverişleriyle devlet servetinin artacağı ve daha çok vergi toplanacağı iddiası ile ticaret ve ekincilikle meşgul olurlar. Fakat bunların bu düşünce ve işleri büyük hatadan başka bir şey değildir. Bunun birçok bakımdan tebaaya zararları dokunur.¹⁴

Son cümleden de anlaşılacağı gibi İbn Haldun'a göre tebaa devlet için değil, devlet tebaa için vardır. Devlet bir gaye değil, gayeye hizmet vasıtasıdır. Bazılarının söylediği gibi İbn Haldun'un tarif ettiği devlet "sosyal devlet" gibi dar kapsamlı tabirlerle tarif edilemez. Onun tarif ettiği devlet kendisinin belirttiği Kuran'ın emrettiği korunması gerekenlerin (mal, can ...) korunması için vardır. Ona göre devlet hem sosyal, hem ekonomik, hem ahlaki iyileri koruyan, kötülerle mücadele eden, tebaasının hem dünyevi hem uhrevi mutluluğunu düşünen devlettir.

İbn Haldun'a göre maksimum üretimin gerçekleşmesi için rekabetin olması şarttır. ...Çünkü tebaanın serveti birbirine denk ve birbirininkine yakın bir nisbettedir. Onların alış verişleri de birbirine olan rekabetleri servetleri nisbetinde olup, zaten az olan paraları mukabilinde eşya ve mal satın almakla tükenir, yahutda tükenmek derecesine gelir. Serveti büyük

13 - MU 2/63 MSU 1/699

14 - MU 2/64 MSU 1/701

olan sultan (devlet) alış verişe başlarsa bunlardan her biri zaruri ihtiyaçlarını temin edemeyecek hale gelir. Bundan dolayı kalpleri kaygı ve hasetle dolar. Üstelik sultan zorla bu malları elde etmeye kalkışırsa, çoğunu halkın elinden alır veyahut en ucuz fiyatla elde eder, kendisine rekabet eden kimse bulunmadığı takdirde bu mahsullerin fiyatlarını indirir veya yükseltir. Bu yolla bütün mahsuller... sürüm vakti beklenmeden devletin masraflarını kapatmak üzere değerinden fazla bir fiyatla tebaaya satılır. Tacirler sermayelerini devlet ricali tarafından kendilerine satılan mal ve eşyaya yatırmış oldukları ve başkaca sermayeleri bulunmadığı için bu eşya sermayelerinin karşılığı olarak ellerinde kalır. Elleriinde alış veriş edecek paraları bulunmadığı için alışveriş edemeyecek ve ailelerini geçindiremeyecek bir duruma düşerler. İhtiyaç ve zaruret bu mal ve eşyayı satmayı gerektirdiğinde, pazarlar durgun olduğu için en ucuz fiyatla satılır, tacir ve çiftçi (üretici) bu gibi hallere tekrar dönebilir. Bu suretle tebaa büyük zorluk ve sıkıntılara uğrar. Kazanç temin etmek yolları büsbütün kapandığından, çalışmaktan elini çeker, bu hal devletin vergi toplamasını zorlaştırır, gelirini azaltır.¹⁵

İbn Haldun'un anlattıklarını Türkiye'mizin şartları ve devlet tabikatiyle karşılaştırdınca İbn Haldun adeta Türkiye meselelerini anlatır gibidir.

Devletimiz KİT'ler denen kurum ve kuruluşlarıyla bizzat üretim yapar. Devlet piyasadadır, ticaret yapar. Hem KİT ürünlerinin satışıyla, hem de ithalat ve benzeri alışverişlerle. Çiftçinin ürününü (çay, fındık, şeker pancarı, buğday, tütün vb.) istediği fiyatla alır, ödeme zamanını kendisi tesbit eder. Bu dönem genellikle seçim dönemi olur.

Tebaasına (vatandaşa) borcunu ödemez, geç ödeme farkı vermez, kendi alacağını bir saat geciktirenden gecikme faizi alır. Devlet bizzat üretim ve ticaret yaptığı için piyasa mekanizmasına müdahale eder ve piyasa dengelerini bozar. Bankacılık sisteminde önemli ağırlığı olduğu için faizleri bir indirip bir yükselterek hem piyasa ve üretim dengesini bozar hem de pek çok yandaşına ve bizzat kendilerine (yöneticiler) büyük menfaatler sağlar.

Tamamiyle lüks ve israfa dalmıştır. Bu lüks masrafları karşılamak için yeni vergiler koyar, eskilerinin oranını yükseltir. Piyasaların güvenli sarsılmıştır. Tam bir durgunluk hali yaşanmaktadır. Herkes şikayet etmeye başlar. Devleti yönetenler işin farkındadırlar. Devlet ticaretten, sanayiden, bankacılıktan ve daha pek çok sahadan çekilmelidir. Bunu yüksek sesle telaffuz ederler, ancak bu yönde hiçbir ciddi adım atmazlar. Atıkları adımlarda kendilerine olan güven kaybolduğu için ciddiye alınmaz.

İbn Haldun'da bu çözümü önermektedir. Devlet kendisi ticaretle uğraşmadan bu alış veriş tebaa tarafından yapıldığı takdirde bunlardan toplayacağı vergilerden daha çok gelir temin edecektir.¹⁶

Özelleştirme devletin küçültülmesi, tam rekabet, serbest piyasa denirde neden yapılmaz. Yapılmaz, çünkü bu durumdan memnun olanlar vardır. Hükümetin seçilmesinde rol oynamışlardır. Bu memnunlar yalnızca iç memnunlar değildir, dış memnunlar daha etkili ve önemlidir. Rant aktarılacak minnet alacaklıları vardır.

Bütün bunlar sürerken yine İbn Haldun şöyle demektedir: ...devletin bu şekilde ticaret ve çiftçilikle (üretimle) meşgul olması yurdu imar edenlere bir tecavüz teşkil eder. Tebaanın iş ve hareketinin durmasıyla devletin düzeni ve işi bozulur, yurdun bayındırlığı azalır, çünkü tebaa çalışmaz, tahir alış verışı, ikinci çiftçiliği bırakırsa bunun sonucu olarak geçinmenin düzen ve durumu bozulur, bunu iyice anla.¹⁷

İbn Haldun'un çözüm sunduğu bunca problemde başka çözüm sunmadığı problemlerimiz de vardır. Bunların başında devleti idare edenlerin artık asabiyet gücünden çok Amerikan gücüyle seçilmesidir.

İbn Haldun devlet yöneticilerine son bir tavsiyede bulunmaktadır. Buna göre: Sultan devletin vergilerini ve umumiyetle gelirini eksiltene ve devletine zararı dokunan bu gibi alış verişlere teşvik edenlerin, teşvik, politika ve sözlerine kulak asmamalı, bunlardan devletin bozulmasına sebep oldukları için sakınmalıdır.¹⁸

Netice itibariyle bir hükümet ya da devlet başkanı düşebilir ya da değiştirilebilir. Bundan sonra yapılması gereken, yapmış olduğu icraatların yapılaş gayesi ve sonuçları itibariyle değerlendirmesi yapılmalı ve so-

16 - MU 2/65 MSU 1/701

17 - MU 2/66 MSU 1/702

18 - MU 2/67 MSU 1/702

rumluluk sahibi olmanın müeyyideleri yerine getirilmelidir.*

İbn Haldun sektörel olarak ticaret ve sanayiye ve şehirleşmeyi övmüş, çiftçiliği ise aynı oranda öncelikli değerlendirmemiştir. Bu görüşünü şu hadisle desteklemiştir: "Tanrı elçisi ensardan birinin avlusunda saban demiri gördüğünde Harisi ye söylediği sözler bunun bir delilidir. Tanrı elçisi bu demir parçası bir kavmin avlusuna girerse, bu demirle beraber düşkünlük ve hakirlik de girer" buyurmuştur.¹⁹

a) Nüfus ve İşbölümü

Nüfus meselesi, günümüz iktisatçıların ve diğer sosyal bilimcilerin çok tartışılan, çok farklı görüşlerin ifade edildiği bir meselesidir. Nüfus konusu daha çok iktisadi büyüme ve iktisadi kalkınma meselesi olarak ele alınmaktadır. Nüfusun nüfus ve ideolojik, stratejik ve askeri bir unsur olarak ele alınması, daha sessiz ve örtülü olmaktadır.

İbn Haldun nüfus meselesini hem devlet olmak ve devletin sınırlarını korumak (askeri) hem de birarada üretim yapmak (iktisadi) ve medeniyet yolunda ilerlemek bakımından değerlendirir.

İbn Haldun fazla nüfus taraftarıdır. Fazla nüfus tehlikeli değildir. Nüfus miktarı ile üretim arasında ilişki vardır. Daha doğrusu, üretim nüfusa, nüfus da üretime bağlıdır. Demek oluyor ki fazla nüfus üretimi artırır, üretim artınca nüfus da çoğalır. Kent zenginleşir. Nüfus çoğalışı altında talep artışıdır. Talebin durumuna göre üretim de ayarlanır.²⁰

İbn Haldun'un fazla nüfus taraftarı olmasının temel kaynağı Kuran'dır.* * Evlenmek ve çoğalmak konusunda açık hükümler ve teşvikler vardır. Hz. Peygamber: Evleniniz, çoğalınız... buyurmuşlardır.

İbn Haldun'un yapmış olduğu katkı, nüfus miktarının çokluğunun gerekliliğini iktisadi, sosyal, askeri ve tarihi açıdan değerlendirip hükmü kaynağına (Kuran'a) götürmesi, ona atıfta bulunmasıdır.* * *

Günümüzde de "iktisadi gelişme temposunu süratlendirmek için diğer bütün şartlar eşit olduğu takdirde beşeri kaynakları değerlendirmek bakımından iki imkan mevcuttur".

i- Çalışan kafa ve kol miktarını artırmak.

* Hükümdar (hükümdarlık sıfatı haricinde) yani hususi sıfatı ile bir şey yaparsa o da herhangi bir müslüman gibi islam mahkemesi huzurunda muhakeme olunabilir. Zira hükümdarlar da devletin tebaası gibi kanuna bağlıdır. Hz. Peygamber bizzat kendisi aleyhine olan davaları dinlemiştir. M. Hamidullah İslamda Devlet İdaresi s.258, Çev. Cemal Kuşçu. Nur Yay. Ankara 1963

19 - MU 1/361 MSU 1/456

20 - A. Özgüven a.g.e. s. 45

** Fakirlik korkusu ile çocuklarınızı öldürmeyin. Biz onlarında sizinde rızkınızı veriz! Şüphe yok ki onları öldürmek büyük günahdır. İsra Suresi A 31

***İbn Haldun her türlü bilginin özüne Allah'a ve onun vahyine ulaşmaya/dönmeye çabalamaktadır... Mahmut Davudi, "İslami sosyal Bilimler Dergisi" c. 2. sayı 1 s. 77, Çev. Akif Demirci.

ii- Çalışanların verimini yükseltmek.

Emek, iktisadi faaliyetdeki insan unsuru olduğuna göre, emek arzını tayin eden birinci unsur nüfus miktarıdır. Diğer üretim unsurlarının eşit olduğunu farzederek, nüfusu fazla olan ülkede emek arzı daha fazla ve o ülkenin üretim kapasitesi, milli hasılası ve iktisadi gücü daha üstün olacaktır. Mesela Çin'in nüfusu 1 Milyar, Lüksemburg'un 400 Bin dir. Lüksemburg'un iktisadi gelişmesi dünya ölçüsünde önemli değildir. Fakat Çin'in iktisadi gelişmesi emek arzı potansiyeli çok yüksek olduğu için derhal kuvvet dengesine tesir edecek bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bugün dünya hakimiyeti iddiasında olan ülkeler nüfus yarışı içindedir. Her biri nüfusunu artırmaya çalışmaktadır. Nüfusu yetmeyenler hariçten göç kabul etmektedir. Bu suretle emek arzını temin için birinci tedbir ülkenin nüfusunu artırmaktır.²¹

İbn Haldun nüfusun fazla olmasının sakınca değil, faydalı olduğu görüşüne ilaveten iş bölümüne de önemli bir yer verir.

Tek bir kişinin kendi başına geçinme ve yaşama ihtiyaçlarını temin edememesi ve sosyal hayatta kişilerin birbirlerinin yardımına muhtaç olmalarıdır. O cemiyete mensup olanlardan bir kitlenin birbirine yardım etmek suretiyle istihsal ettiği maddeler, o kitlenin kendi ihtiyacı derecesinden kat kat fazla olur.²²

İbn Haldun iş bölümünün faydaları ve üretime katkısını ayrıntılı misallerle açıklar.

Kıyası cemiyet fertlerinin biraraya toplanarak istihsal ettikleri maddeler, istihsal etmek üzere çalışanların ihtiyaçlarından fazladır²³

Nüfusun fazlalığı yalnızca emeğin çokluğu ve dolayısıyla ucuz emekle, yüksek üretim yapmakla kalmaz "şehirlerde ancak işçilerin biraraya toplanması çokluğu ve birbirine yardımlaşmaları sayesinde kurulabilir. Devlet şehir ve heykeller vücuda getirmek üzere (nüfus sayesinde) geniş ülkesinin etrafından işçiler toplar..."²⁴

Daha fazla üretim, daha fazla iş gücüyle, bu ise daha fazla nüfusla orantılı olarak mümkündür. Daha fazla nüfus, tabii nüfus artışı ve göçlerle oluşabilir. Nüfus artınca, talepte artış ve talebe göre de üretimde artış görünecektir. Daha fazla üretim -İbn Haldun'un da ifade ettiği gibi- iş gücü

21 - Sebahattin Zaim, "Çalışma Ekonomisi" s. 98, Filiz Kitabevi İst. 1990

22 - MU 2/268 MSU 2/841

23 - MU 2/268 MSU 2/841

24 - MU 2/228 MSU 2/815

piyajasında daha fazla talep yaratır, bu ise daha yüksek ücret ve ücretin yüksek olduğu yere daha fazla işgücü akımı ve daha fazla nüfus demektir. Sonuçta nüfus ve üretimde artış olacaktır. Daha fazla nüfusun daha fazla üretimde bulunması o şehrin daha fazla zenginleşmesi demektir. Daha zengin bölge ise, daha çok sayıda üretici çeker. Bu ise şehirlerin gelişmesi açısından hem olumlu, hem de olumsuz ve kümülatif bir etki yaratır. Çünkü zengin şehir daha zenginleşecek, buna karşılık fakir şehirdeki üreticilerin cesareti kırılacak ve bu üreticilerinde göç etmesi nedeniyle o şehir (devlet) tekrar fakirleşecektir. Ne varki göç veya üretim artışı nedeniyle bu gelişmenin bir sınırla karşı karşıya kalması kaçınılmazdır. Bir yandan kendini yenileyen bir şehir nüfusu varken diğer köy ve şehirlerden gelen göçmenler nedeniyle şehirler kalabalıklaşır, su kaynakları elverişsiz ve konutlar yetersiz hale gelir. Şehir nüfusunun artması bir yandan mamul malların artışına, öte yandan tarımsal üretimde mutlak ve nisbi bir azalışa yol açar.²⁵

Nüfustaki yükselişin iktisadi gelişmedeki rolü giderek uygarlığında yükselmesine yol açabileceğini gösterir. Bu da bize nüfus faktörüyle yeni ve eski kavimlerin doğuş ve batışı arasındaki paralelliğe çağrışım yaptırır.²⁶

İbn Haldun'un nüfusun çokluğunun faydalı olduğunu savunan görüşleri ile ilgili olarak bugünkü dünya konjunktöründeki durumla bir karşılaştırma yapacak olursak; dünyada her bakımdan, ama özellikle kalkınmışlık bakımından bakıldığında halen çok nüfuslu az gelişmiş, çok nüfuslu çok gelişmiş, az nüfuslu çok gelişmiş, çok nüfuslu az gelişmiş ülkelerin var olduğunu görüyoruz. Demek oluyorki kalkınma için nüfus tek başına amil değildir.

Çin, Lüksemburg örneğinde görüldüğü gibi kalkınmış olmakla dünya dengelerinde önemli bir ülke olmak birbirinden bağımsız da değildir. Ancak bugün dünya liderleri olan ülkelerin yalnız iktisadi bakımdan değil, nüfus bakımından da kalabalık ülkeler olduğunu görüyoruz. ABD, Rusya, Çin, Kuveyt örneklerinde olduğu gibi. Zenginlik için iktisadi kalkınma ancak liderlik için hem nüfus, hem kalkınmış olmak gerekir. İktisadi bakımdan kalkınmış da olsanız nüfusunuz yeterli değilse, nü-

25 - Nihat Falay a.g.e. s. 33

26 - Nihat Falay a.g.e. s. 34

fuzunuzda yeterli olamamaktadır.

Dünya lideri olduğumuz XVI. asırda dünya nüfusunun % 10'unu oluştururken şimdi % 1'ini oluşturmaktayız.*

Cetvellerdede görüleceği gibi XVI. asırdan bu yana dünya nüfusu 6.5 misli artmış olduğu halde Türkiye'nin nüfus artış katı sadece 0.12'dir. Dünya nüfusundaki payı da XVI. asırda (sonunda) % 6 iken 1980'de % 1'e düşmüştür.²⁷ 2.

İbn Haldun'un sıraladığı ve devletin koruması gereken önemli bir varlıkta can emniyetidir. Tıbben (ve dinen) canlanmış (hayati fonksiyonları başlamış olan) cenin de devletin koruması altında olmalıdır. Bu nedenle kürtaj ve düşük gibi yollar devlet tarafından yasaklanması gereken can emniyetini ihlal edici durumlardır ve tıbben canlı sayılan bir insanın öldürülmesi katl suçudur ve katil cezası gerektirir.

Zira "islamiyete göre ancak imsak (çekinme) veya azıl yoluyla gebeliğin kontrolü mümkündür ve zaruretlar dışında tavsiyeye şayan değildir. Bakım endişesiyle nüfus artışından korkmamak gerekir. Zira Cenab-ı Hak herkesin rızkını vericidir. Bu sebeple gebeliğin kontrolü ve aile planlaması ancak ana sağlığı yönünden makul karşılanmaktadır... Bu sebeple ülkemizde doğumu sınırlama ile nüfusu azaltma yerine, emek talebini çoğaltıcı istihdam imkanlarını geliştirmek ve insan gücünden azami derecede yararlanmayı sağlayıcı iktisadi ve sosyal organizasyonu geliştirmek şeklindeki güç tedbirlere yönelmek icab eder. Unutmamak gerekirken bir millet ciddi fedakarlıklara katlanmadan kolay tedbirlerle kındırılıp refaha eriştirilemez.²⁸

İbn Haldun'un devlete yüklediği nüfusla ilgili görevleri bizim T.C. devletimizde (teorikde olsa) yüklenmiş görünmektedir. Beşinci ve altıncı beş yıllık kalkınma planlarında yer alan nüfus siyasetiyle ilgili bazı başlık ve maddeleri ele alalım.

Beşinci planda:

- Kalkınmanın en önemli unsuru beşeri kaynağımızdır. Nüfusun niteliklerinin ve özelliklerinin geliştirilmesi temel ilkedir.* *

- Nüfusun yapıcı, yaratıcı, müteşebbis, sorumluluk duygusuna sahip ve ekip çalışmasına yatkın olan nitelikleri geliştirilecektir.

* 30.4.1994 F. K. M. Aydınlar Ocağı Nüfus Planlaması ile ilgili konferanstan N. Yalçıncaş

27 - Sebahattin Zaim, "Ç. Ekonomisi" s. 99-100

28 - S. Zaim, "Ç. Ekonomisi" s. 107

** Uygulamalı çalışmalar bir memleketteki beşeri kaynakların gelişmesi ile birlikte toplam verimlilik ve iktisadi büyümenin arttığını ortaya koymaktadır. Deni Son 1929 ile 1982 arasında ABD'deki iktisadi büyümenin % 73'ünü beşeri kaynaklardaki gelişmenin neticesi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca uzun dönem iktisadi büyüme üzerinde fiziki sermayenin katkısının ise % 17 olduğunu, toprak islahının katkısının sıfır olduğunu ilave etmektedir. Karnavale ABD'de 1929'dan bu yana verimlilikteki gelişmenin % 75'inin hizmet içi eğitim, genel eğitim ve öğretim ile sağlık gibi beşeri kaynakların geliştirme faaliyetlerine atfedilebileceğini belirtmektedir. Yalnızca beşeri kaynaklar nisbeten hareketsizdir. Bir memleketin iktisadi rekabet gücü bu faktörün kalitesine bağlıdır. Önümüzdeki yıllarda ABD'nin karşılaştığı temel iktisadi mesele -diğer ülkeler içinde olduğu gibi- ülke vatandaşlarının beceri ve kapasitelerini artırarak ve bu beceri ve kapasiteleriyle dünya pazarı arasında bağlantı kurma imkanlarını geliştirerek global ekonomiye yapabilecekleri katkının potansiyel değerini artırmaktır.

- Ferdin topluma kazandırılmasında birinci derecede önemli olan ailenin maddi ve manevi bakımdan sağlıklı bir kurum olarak korunması, eğitilmesi ve geliştirilmesi yönünden tedbirler alınacaktır.²⁹

Hemen hemen aynı ilkeler altıncı beş yıllık planda da tekrar edilmiştir. Beşinci planda yer alan ve yukarıda aldığımız ilkelere ilaveten altıncı plandan birkaç madde aktaralım.

- Ülkemizin sosyal ve ekonomik gelişmişlik seviyesiyle bağdaşmayan, yüksek bebek ölüm oranının altıncı plan döneminde alınacak tedbirler neticesinde azalacağı ve plan döneminde yılda ortalama doğacak... Bebek ölüm oranında meydana gelecek azalmalar neticesinde, doğuşta hayatta kalma ümidi yükselecektir.³⁰

Planda bunu yazan devlet, kürtaşı serbest bırakmakla kalmıyor, ücretsiz ve her isteyene kürtaşı yapma konusunda hekimlere baskı yapıyor.*

- Geleceğin güvencesi olan çocukların yaşatılması bedenlen ve fikren sağlıklı bir biçimde yetiştirilmesi temel ilkedir.³¹

Daha öncede belirttiğimiz gibi nüfus miktarı kadar iş bölümü de önemlidir. İbn Haldun'un ifadesiyle "ahalinin biraraya gelerek çalışması" ve bu yolla üretimi artırması modern manada iş bölümünün tarifidir. Çok sayıda insanın aynı işi iş bölümü yapmadan ifası üretim artışına yol açmaz. Hatta belki üretim azlığına, üretim verimliliğinin düşmesine yol açar. İbn Haldun'a göre bu iş bölümünün ortaya çıkışı ve gelişmesi, bedevilikden devlete, medeniyete doğru ilerledikçe gelişir ve artar.

İnsanın birleşmiş üretici faaliyeti sonucunda sadece bireysel ihtiyacı karşılayacak mal ve hizmet üretilmemektedir. Çünkü o cemiyete mensub olanlardan bir kitlenin birbirine yardım etmek suretiyle istihsal ettiği maddeler, o kitlenin ihtiyaç derecesinden kat kat fazla olur. Kısası cemiyet fertlerinin istihsal ettiği maddeler, istihsal etmek üzere çalışanların ihtiyaçlarından fazladır.³²

Bütün bu saptamalar sonucunda, iktisat literatürün bir temel kavramının ilk tanımıyla karşı karşıya geliriz. Toplumsal işbölümü. Yani kavram iş süreci içerisinde insanların karşılıklı yardımı, insanlararasıdaki işbölümünde ifadesini bulur cümlesiyle açıklanmıştır ki bu da üretimin top-

29 - Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı/125

30 - Altıncı Plan/284

* 30.4.1994, F.K.M. Aydınlar Ocağı ilgili panelde Prof. Dr. Ayhan Songar Bey'in ifadesi

31 - Altıncı Plan/287

32 - MU 2/268 MSU 2/841

lumsal örgütlenmesidir. İbn Haldun toplumların özünün, toplumsal işbölümü olduğunu söyleyerek Durkheim'in habercisi olmuştur.³³

İşbölümünün bölgesel pazarın genişliği ile ilişkisi kurulmuştur. İşbölümünün, birim başına verimliliği artırması ve hatta dış ticaret olanaklarını artırması söz konusudur... Tipik bir karşılıklı etkileşimle karşı karşıyayız. İşbölümünün pazarın genişliğine, pazarın genişliği de işbölümüne bağlıdır.³⁴

b) Emek - Artı Ürün - İhtisaslaşma

İbn Haldun rızık - kazanç ve servetin kazanılmasında birinci faktörün çalışma (emek) olduğunu düşünür.

Çalışmak insanlar için bir zorunluluktur. Çünkü "insanlar yaradılıştan hayatlarının bütün devrelerinde, olgunluk ve ihtiyarlık çağlarında dahi tabiatlarının sevkiyle geçinme vasıtalarına ve gıdaya muhtaçtırlar." Bu görüşünü şu ayete istinad ettirir. Yüce Allah: Allah zengin, herşeyden müstağni, siz yoksul ve Allahın yardımına muhtaçsınız buyurur. (10:69, 22 63, 31: 25) Yüce Allah dünyada olan her nesneyi insanların istifadesi için yarattı. Kitabının birçok ayetinde bunları kullarına bağışladığına işaret etti. "Denizleri size musahhar etti... Gemileri size musahhar etti... Hayvanları size musahhar etti... gibi birçok ayetler."³⁵ (Casiye 45/12 İbrahim 14/32 Nahl 16/56)

Dolayısıyla insana yalnızca emek sarfetmek suretiyle çalışmak kaldı. İbn Haldun'un emek sarfetmekle temin edilecek rızık, kazanç ve servete ilişkin görüşlerini kısaca açmak gerekirse;

İnsan bu suretle emek sarfedip asgari olarak ihtiyaç ve geçinmesi için gereken ve zaruri olan nesneleri temin eder ve buna geçinme (veyahut geçinmelik) denir.³⁶ İbn Haldun'a göre bu geçinmelik zaruri olan ihtiyacından fazla olursa bu hal refah, bolluk hali, kısaca servet adıyla anılır.

Yine İbn Haldun'a göre emek sarfederek veya etmeyerek -zira Haldun'a göre "insan bazı varlıklardan emek sarfetmeden de istifade etmektedir. Bitki ve hayvanlar için faydalı olan yağmurlar gibi"- ³⁷ elde edilen veyahut toplanan bu madde ve paralar insanın menfaat ve ih-

33 - Nihat Falay a.g.e. s. 23

34 - Nihat Falay a.g.e. s. 25

35 - MU 2/319 MSU 2/899

36 - MU 2/321 MSU 2/900

37 - MU 2/320 MSU 2/899

tiyaçlarına (yemek, içmek, giyinmek ve başkasına) sarfedilirse rızık adıyla anılır. Tanrı elçisi; "senin elindeki malından mal adı verebileceğin ancak yiyerek tükettiğin, giyerek eskittiğin veyahut sadaka olarak verdiğindir". Bu hadisten de anlaşıldığına göre insanın elindeki malından, kendi menfaatlerini, ihtiyaçlarını ve hayrat yoluna sarfedilmeyeni sahibine nisbetle rızık adıyla anılmaz. Tanrı kulunun emek sarfederek ele geçirdiği ve topladığı bu madde ve mallar kazanç adıyla anılır. Bu mal miras malına benzer ki miras malına rızık denmez, kazanç denir.³⁸

Anlaşılabacağı gibi rızıkın da, servetin de, dolayısıyla kazancın da kaynağı emektir. Kazanç ister hüner ve sanayi vasıtasıyla, ister hayvan, bitki, madde gibi tabi kaynaklardan elde edilsin mutlaka insan kuvveti ve emeği gerektirir. Hemen belirtmek gerekirk, çalışmak, geçimini sağlama yollarını araştırmak, islama göre maddi bir zorunluluk, hayatı sürdürebilmek için gerekli olması yanında aynı zamanda dini bir görevdir. İbn Haldun Kuran'ı Kerim'deki "rızkınızı arayınız" mealindeki ayete 29/17 dayanarak geçimini sağlamak için çalışmanın Allah'ın bir emri olduğunu hatırlatır. Bizzat çalışarak geçimini sağlamanın sosyal bir görev ve sorumluluk olması yanında ilahi bir emir olarakda anlaşılmaması sonucu islam hukukçuları çalışma yoluna gitmeyerek dilencilik yoluyla geçimini sağlamaya çalışanların, devlet tarafından çalışmaya zorlanmaları gerektiğini söylemişlerdir. Eğer çalışacak iş bulamamaları sebebiyle dileniyorlarsa bunlara iş temin etmenin tüm cemiyete, özellikle devlete düşen bir yükümlülük olduğu belirtilmektedir. G  , kuvvet sahibi biri dilenirse, dilenmeden men edilir. Sanatla, işle meşgul olması emredilir. Hala dilenmeye devam ederse huyunu terkedinceye kadar cezalandırılır. Dilenmesi yasak edilen birine mal ve iş bakımından yardım etmek gerektiğinde mal sahiplerinin dilenir durumda olanlara zorla infak etmeleri, çalıştırıldığında ücretini vermeleri emredilir... Bunun için hakimın kararı gerekir.³⁹

İbn Haldun emek sahibinin çalışmak zorunda olması ve çalışmak istemesi halinde ona iş bulmayı devletin görevleri arasında saymıştır. Bununla beraber çalışmak istemeyen (dilencilik gibi yollara da sapmayan) in-

38 - MU 2/321 MSU 2/900

39 - İ. Erol Kozak a.g.e. s. 72-73

sanların zorla çalıştırılmayacağını söylemektedir.

Ona göre dünyanın bayındırlığını gideren ve bozan zulümlerin en büyüğü ve en şiddetlisi, tebaayı haksız olarak işe zorlamak ve çalıştırmaktır. Çünkü geçim ve kazanç medeni topluluğun (say ve amel) lerinin kıymetidir. Bundan anlaşıldığına göre iş ve çalışma para ve mal kazandıran vasıtalarlardır. Gerçekten insanların ise çalışmak ve iş görmekten başka sermayeleri yoktur. Bunlar kendi görevleri olmayan işleri yapmaya zorlanır ve mecburi hizmete tabi tutulurlarsa kar ve kazançları kaybolur, bundan dolayı say ve amellerinin kıymeti ellerinden zorla alınmış olur. Bu suretle tebaa zarara sokulmuş olur... Tebaanın mecburi hizmete tabi tutulması tekerrür ederse, bu zorlama onların çalışarak yurdu imar etme emel ve ümitlerini kırar, nihayet bu işten büsbütün ellerini çekerler, bunun bir sonucu olarak yurdun bayındırlığı gider, bayındır yerler yıkılır.⁴⁰

İbn Haldun'da emekle ilgili bir başka önemli nokta da üretim faktörleri arasındaki emeğin hakkı olan denge noktasında bulunması meselesidir.

İbn Haldun'un emeğin önemini anlamayan çalışmayı ve çalışanları horlayan görüşlerin aksine, medeniyetin gelişmesinde emeğe temel bir yer verdiği, ancak onu kutsal bir niteliğe büründürme yoluna da gitmediği görülmektedir. Onun diğer görüşleri (özellikle insan ihtiyaçlarına ve temel aldığı insan tipine ilişkin görüşleri) de dikkate alındığında amaçları belirlenmemiş ve belli ahlaki ölçülerle uyum içinde olmayan her türlü çalışmayı değil meşru amaçlara yönelik bir çalışmayı yücelttiği, takdir ettiği kolayca anlaşılır.⁴¹

Üretim faktörleri açısından kişilerin çalışarak ve emek sarfederek ele geçirdikleri ve topladıkları para ve mal, zanaat ve sanayide çalışmak suretiyle elde edilirse bu kazançların ve topladıkları mal ve paranın iş ve emeğinin kıymetinden ibaret olduğu meydandadır dedikten başka bazen hüner ve sanayide iş ve çalışmayla birlikte diğer bazı unsurlar birarada toplanır. Marangozluk ve dokumacılık bunun bir örneğini teşkil eder, fakat iş ve çalışmanın kıymeti sarfedilen maddelerin kıymetinden yüksek olduğu için elde edilen kazanç iş ve emeğin kıymeti sayılır. Ayrıca kazanç

40 - MU 2/83 MSU 1/714

41 - İ. Erol Kozak a.g.e. s. 88

ve fayda hüner ve sanat vasıtasıyla elde edilirse bu kazanç ve kar da dahi iş ve emeğin payı olacağında şüphe yoktur. Çünkü emek sarfedilmediği takdirde kar ve kazanç elde edilemezdi. Kar ve kazançların çoğunda iş ve emeğin eser ve tesiri daha açık gözüktüğü için az veyahut çok nisbette olsun kazanç ve kardan iş ve emeğe hisse ayrılır.⁴²

Anlaşılmaktadır ki İbn Haldun'a göre emeğin üretimden alacağı pay modern ve adil bölüşüm teorilerinden daha orijinal (çünkü daha eski ve yalın) bir anlatımla üretime olan katkısı nisbetinde az veya çok olabilecektir.

İbn Haldun daha öncede belirttiğimiz gibi servetin kaynağı olarak da emeği görmektedir. Ancak servet düşmanlığı yapan ya da servetin her türünü öven bir düşünce adamı olmadığı da açıktır. Zira ona göre insan Allah'ın halifesidir. Bütün kaynaklar herkese eşit olarak sunulmuştur. Herkes kudreti oranında istifade edecektir. "İnsanın emek sarfederek ele geçirdiği şey, onun mülkü olup, başkaları ancak karşılığını vererek bundan istifade edebilirler."⁴³

Yani meşru yollarla elde edilen servet meşrudur. Gayet tabiidir ki aksi haramdır ve gayri meşrudur. İbn Haldun bununla ilgili olarak emek sarfedilmeden bir şey elde edilemez ve faydalanmak imkanı hasıl olmaz demektedir. Bunun manası çalışmadan bir şey elde etmenin mümkün olmadığı, elde edilse dahi onun faydasını (hayrını) görmenin mümkün olmayacağı olsa gerekir.

İbn Haldun'un modern kullanımıyla olmasa bile üretimde emeğin verimliliğini artıran önemli bir yöntem olan ihtisaslaşmadan da bahseder. (iş ve sanayide uzman ustalar çalıştırılır) M.U. 2/270

İbn Haldun'a göre bir hüner ve sanatta uzman olan kişi bir başka meslekte uzman olamaz (çok az görülür). Bunu meleke kesp etmekle açıklamıştır.

Melekeler nefsin sıfatı ve nefislerde sağlam bir surette yerleşmiş olan bir kefiyettir. Zihin ve nefislerde yerleşmiş olan bu melekeyi diğer herhangi bir meleke yerinden koparıp atamaz. Bir kimse tabii halinde yani hiçbir mesleğe intisab etmemiş ve öğrenmemiş iken daha kolayca meleke

42 - MU 2/323 MSU 2/902

43 - MU 2/320 MSU 2/900

kesbedebilir (bu ilim erbabı için de geçerlidir). Bunlar (ilim erbabı) ihtisasları dışında başka bir ilimle meşgul olurlarsa o ilimdeki bilgileri eksik ve kusurlu olur.⁴⁴ demektedir.

Yukarıda aktarmaya çalıştığımız bilgiler ışığında şu sonuca varmak mümkün görünmektedir.

Rızkın, geçimin, servetin kaynağı olan emeğin insanların biraraya toplanarak iş bölümü yapmaları ve bu bölgesel veya ulusal toplumsal iş bölümünü ve yine belli sanatlarda insanların uzmanlaşmasının* meydana getirdiği emek müessiriyetinin (verimliliğinin) ortaya çıkarmış olduğu üretim fazlasının fertlerin ve özellikle cemiyetlerin ve yine dönüşümlü olarak yine fertlerin zenginliğini artıran unsur olduğunu İbn Haldun belirtmektedir. Dolayısıyla (artık değer, artı ürün) ün ilk tesbitini yapmış olmaktadır.**

İbn Haldun meydana çıkan bu ürün fazlasının emeğin hakkı olduğunu sömürülerek işçinin ve emek sahibinin elinden alındığını iddia etmemektedir. Toplumsal işbölümü ve ihtisaslaşmanın bir üretim artışına sebep olacağını, bu artışta topyekün cemiyetin zenginleşerek istifade edeceğini söylemektedir.***

Burada şunu tesbit etmek gerekir. Bu zenginleşmeden sermayesiyle daha çok risk taşıyan tüccar sınıfının daha fazla istifade etmesi meselesidir. Bu da tabi bir durumdur. Zira Hz. Peygamber ticaretle uğraşın ve cesur olun, zira rızkın onda dokuzu ticaret ve cesarettir buyurmuşlardır. Bu konuya ücretler bahsinde tekrar değinilecektir.

İbn Haldun'un bu görüşüyle ilgili olarak ilginç olan nokta; bir yandan emeğin bütün ürününün emeğe ait olduğu bir malı üretmek için kullanılan emek miktarının bu malın satın alabileceği veya mübadele edilebileceği emek miktarını belirleyen tek şart olduğunu söyleyen Adam Smith öbür yandan emeği kıymetin orijinal kaynağı sayan Ricardo varken bunlardan beş yüz yıl önce İbn-i Haldun'un aynı temel öneriyle karşımıza çıkmasıdır.⁴⁵

İbn Haldun'un çalışma ve emekle ilgili olarak devlete yüklediği görevler ise özetlemek gerekirse çalışma gücünde olana iş bulmak, çalışma

44 - MU 2/380 MSU 2/948

* Hz. Ali'nin bir kimsenin kıymeti güzel bir surette yapabileceği iş ile ölçülür' sözü bu anlamdadır. MU 2/375 MSU 2/944

** Bunun tarihi materyalizmin ilk habercisi "kurucusu" sayılmasına sebep olduğunu ilk bölümde anlatmıştık.

*** Kendi ihtiyaçlarından fazlasını... diğer bölgelerin ahalisi karşılığını vererek ve kıymetini ödeyerek satın alırlar. ...bu yolla bunu istihsal edenler servet kazanırlar. Servet ve para çalışan o cemiyette çoğalır. MU 2/269 MSU 2/842

45 - Ümit Hasan, a.g.e. s. 15. Nihat Falay, a.g.e. s. 28

gücünde olup çalışmak istemeyeni zorla çalıştırmamak, mecburi hizmete tabi tutmamak ve zorla çalıştırılmasına engel olmak (hakkının verilmesini ücret bahsinde inceleyeceğiz) direnene mani olmak, iş bulmak ya da iş bulmak mümkün değil ise zenginlere geçimini temin ettirmek. İşverenin ve işçinin sözleşmeye uymasını sağlamak. Bu noktada bir önemli konu ile karşı karşıyayız. O da işçinin eğitimi meselesidir. Çünkü bu söz konusu sözleşmeyi yapmak ve uygulanmasını denetlemek için asgari bir eğitime ihtiyaç vardır, bu da devletin görevi olsa gerektir. Eğitmeli veya bunu temin ettirmelidir.*

Eğitimde diğer faktör ve yöntemlerden başka... parasal teşviklerde gayri islami değildir. Devletde bu işe karışabilir ve bu tür teşvikleri sağlayabilir. Diğer müslümanlara okuma yazma öğretme (eğiten) kişilere vergi muafiyeti sağlayabilir. İslamın ilk devirlerinde peygamberimiz (SAV) gayri müslüm savaş esirlerini müslümanlara okuma yazma öğretmeleri karşılığında serbest bırakmıştı. Aynı şekilde Hz. Ömer (RA) müslümanlara öğretmenlik yapan gayrimüslümlerden cizye almamıştı. Ancak bu tür programlar genellikle teşviklerin cinsinden çok, kişilerin bu işi üstlenmesine bağlıdır.

İbn Haldun ayrıca geçinme ve kazancın yollarını avcılık, hayvan besleme, ağaç işleri (ormancılık), çiftçilik, devlet için vergiler vs. hüner ve zanaat ve ticaret olarak açıklamıştır. İbn Haldun memuriyeti tabi bir geçim vasıtası saymaz.⁴⁶

İbn Haldun bundan başka başkasına hizmet ederek para kazanma ve hazine arayarak para kazanmaya çalışmayı tabi geçim vasıtalarının dışında kabul eder.

İbn Haldun'a göre şeref ve derecenin mal ve servet kazanmayı kolaylaştıracağı, servet ve kazancı çok defa alçaklık ve yaltaklık gösterenlerin elde ettiklerine ve bunun tabiatın baht ve saadetin sebeplerinden olduğu görüşündedir.⁴⁷

Son olarak emeğin (dolayısıyla çalışanın) yabancılaşması meselesinede kısaca değinelim.* *

Çağımızda özellikle gelişmiş ülkelerdeki insanları kaplayan ve hu-

* Gazali; eyer kişi dese ki ben çalışma ile ilgili ilmi daha evvelce öğrenmeyi bir ihtiyaç saymam. Ancak çalışıp sabrederim. Ne zaman ki bir hadise vaki olursa o zaman gidip öğrenirim ve bilmediğim içinde ehlinden fetva isterim. Ona şöyle cevap verilir; Akitlerin bozulacağını hulasa olarak bilmediğin zaman ne ile hadisenin vukuu bulduğunu bilmiş olacaksın. İhya 4/19

46 - MU 2/326 MSU 2/906 Bediuzzamanda memuriyet hizmettir demekte ve tabii geçim yolu saymamaktadır.

47 - MU 2/329-342 MSU 2/908-918

* * Batılı araştırmacıları meşgul eden en yeni psikolojik ve sosyal meseleler arasında intihar oranının yüksekliği, yabancılaşma, fikri dengesizlik, kronik depresyon, evlilik dışı ilişkiler, parçalanmış aileler, tek ebeveynlik, evli olmayan anneler, genç suçlular, uyuşturucu bağımlılığı ve AIDS sayılabilir.

I.S.B. Derg. C2, S1, S. 58

zursuzluk, bıkkınlık, çağın hastalığı, hayatın donuklaşması, insanın otomatikleşmesi şeklinde tarif edilmeye çalışılan bir bunalımın varlığı hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu durumun özellikle gelişmiş, sanayileşmiş toplumlarda sinir ve akıl hastalıklarının, intiharların, alkol ve uyuşturucu madde alışkanlıklarının, her çeşit suçların sınıf çatışmaları ve ırkçı hareketlere dönük aşırılıkların artmasının en önemli sebebini oluşturmaktadır. Bütün bu bunalımların gerçek ortak nedeni insanın kendine, yaptığı işe, çevresine (topluma) ve tabiata yabancılaşmasıdır. Yabancılaşmış insanın ortaya çıkışı ve bu oluşumun temelindeki bütün ilgili sorunlar günümüzün düşünsel yaşamının en ciddi yanlarını ve karşı karşıya bulunduğumuz düşünsel problemlerin ve kötülüklerin de temelini oluşturmaktadır.⁴⁸

Yabancılaşmanın bıkkınlık, ümitsizlik şeklinde tezahür eden cemiyetin düşük gelir gruplarındaki görünüşüyle, lüks, israf (kendi yapabileceği işleri hizmetçilere yaptırma, cemiyetten ve çevreden kopma gibi) yüksek gelir gruplarındaki yansımasının önlenmesi ya da hiç ortaya çıkmaması için alınabilecek tedbirler vardır.

İbn Haldun'un Gazali'nin ve diğer islam düşünürlerinin çalışma, kazanma ve servetle ilgili konularda değer hükmü verirken üzerinde önemle durdukları "niyet" unsuru yabancılaşma olayı ile yakından ilgilidir. İslam kişilerin insan oluşlarının kendilerine yüklediği onur, görev ve sorumlulukların heran bilincinde olacak şekilde eğitilmesi, bilinçlendirilmesi konusu üzerinde büyük bir önemle durur. Hatta denilebilirki islam bundan ibarettir.⁴⁹

İbn Haldun'a göre zenginlerin aşırılıklarından, fakirlerin hakir düşmesinden ama dahada önemlisi devletin zulmünün herikisini birden ezmesinin önlenmesi gerekir.

Bunun için az vergi, tam zekat, ticaret yapmayan bir devlet kadrosu ve başkanı, eğer mümkünse herkese iş, aksi halde herkese mutlaka barınak ve aş, önündeki engeller kaldırılmış bir üretim ve çalışma hayatı, kontrol altına alınmış lüks, önlenmiş bir israf.

Adaletli bir devlette öncelikle islami hükümlerin tam tatbik edildiği

48 - İ. Erol Kozak a.g.e. s. 89

49 - İ. Erol Kozak a.g.e. s. 93

bir devlette yabancılaşma diye bir problemin olamayacağı açıktır. Meydana gelebilecek münferit hadiselerde çözümü kolay problemler olacaktır.

İbn Haldun devletin konumunu açıklarken: şari Allahın yolundan bir yana sapmak maksadı ile olmasa dahi servetleri zevklerine ve israfa alet edindikleri için devlet ve servet sahiplerini azarlamakta ve din işlerinde birliğe ve ülfete çağırmakta, anlaşmazlık ve ayrılıkları yasak etmektedir.⁵⁰ der.

Yabancılaşmanın çözümünü kaynağa saygı ve niyette ihlase bağlayan Haldun; bilki şari bütün dünyayı ve onun malını bütün hal ve durumunu ahiret için bir vasıta, bir basamak olarak telakki eder. Vasıta bulunmadığı takdirde hedefe ulaşmak imkansızdır.⁵¹ demektedir.

Çalışan açısndanda; ...iyi bir niyet, ...farzı kifayeyi yerine getirme amacı, dünyayı ahirete engel etmeden, Allah'ı düşünerek, ...haramdan sakınarak, iş ilişkilerini kontrol etmek, çünkü kontrol edildiğini unutmamak...⁵² Yabancılaşmayı ortaya çıkarmayacak tedbirler olarak sıralamak mümkündür.

c) Ücretler ve İstismar Olgusu

İbn Haldun'a göre ücret üretim faktörleri içerisinde en temel yeri teşkil eden emeğin üretime katıldığı oranda aldığı paydır.

Kar ve kazançların çoğunda iş ve emeğin eser ve tesiri daha açık gözüktüğü için az veyahut çok nisbette olsun kazanç ve kardan iş ve emeğe hisse ayrılır.⁵³ Bu ayrılan hissenin adı ücrettir. Ölçüsü ise geçerlilik derecesine göre para, mal, altın, gümüş ya da başka bir değer olabilir.

Ücret seviyesinin tesbitinde iş piyasalarının bünye ve hususiyetlerine göre emeğin müessiriyeti emek arz ve talebi arasındaki nisbet, işverenlerin davranış tarzı ve ödeme gücü, işçilerin vasıf, yaş ve cins itibarıyla terekküp tarzı, fiyatların seviyesi ve hayat pahalılığı, asgari geçim seviyesi, mal piyasasındaki tekel temayülleri, pazarlık kudreti gibi çeşitli unsurlar müessir olur. Zamana ve mekana göre bu unsurlardan herbirinin tesir derecesi değişir.⁵⁴ Bu modern izah İbn Haldun'un görüşlerinden çok uzakta değildir. Aksine bir yakınlık arzeder. Yani ücretin piyasa şartlarına göre belirlenmesi İbn Haldun'un hemen bütün iktisadi görüşlerinin esasını

50 - MU 1/511 MSU 1/567

51 - MU 1/511 MSU 1/567

52 - Sabri Orman a.g.e. s.110

53 - MU 2/323 MSU 2/900

54 - Sebahattin Zaim, "Ç. Ekonomisi" s. 208.

oluşturmaktadır.

İbn Haldun ücretlerin seviyesinin değişik şehirlerde ve bölgelerde farklı olduğunu, bunun pek çok sebebinin bulunduğunu anlatır.

Çok bayındır olan şehir ve bölgelerde sanayi ile istihsal edilen maddelerin fiyatlarının ve sanayide çalışan işçi ve ustaların ücretlerinde yükselmenin ve pahalılığın bir takım sebepleri var⁵⁵ olduğunu söyleyen İbn Haldun bunları şöyle sıralamaktadır.

- Şehir çok bayındır ve istihsal derecesi yüksek olduğu için şehirde bolluk ve refah hüküm sürdüğünden bu gibi maddelere ve işçiye olan ihtiyacın büyük nisbette olmasıdır.

- İkinci sebepte istihsalde çalışan işçi ve ustaların şehirde yiyecek maddeleri çok olup geçinme kolay olduğu için başkasına hizmet etmek istememeleridir.

- Üçüncü sebepte şehirde refahlı ve tekellüflü hayat sürenlerin sayısının çokluğu, işçi ve ustaları kendi işlerinde sanayi ve istihsalde çalıştırmaları... daha yüksek ücret ödemeleridir. Bunun sonucu olarak usta işçi, uzman bulmak zorlaşıyor, ücretler yükseliyor⁵⁶ Nüfusu az olan (gelişmemiş şehirlerde ise) gıda maddeleri pahalı, lüks maddeler ise ucuz olur ücretler düşük olur demektedir.⁵⁷

Yani İbn Haldun'a göre piyasa mekanizmasının işleyişi budur. Ne kadar müdahale edilsede piyasa kuralları kendini olumlu ya da olumsuz işletecektir. Tabii serbestlik içerisinde işleyen piyasalarda (hemen her piyasada bu böyle kabul edilmiştir) ücretlerin emek katkısından düşük olduğu iddia edilegelmiştir. Özellikle sosyalist-marksist teorisyenler ve pratisyenler emeğin hakkı olanı alamadığı görüşünde birleşmektedirler. Bunun için haklarını alabilmenin yolu olarak sendikal, siyasi ve başka örgütlenme ve mücadele yolunu öneriyorlar. İbn Haldun böyle bir gerçeğin var olduğunu (istismarın) kabul etmekle beraber istismar olgusunun dünyanın mamurluğu için gerekli olduğu görüşünü savunmaktadır.

İbn Haldun bu görüşleri nedeni ile işçi (emek) düşmanı, zengin dostu kabul edilmemelidir. Adaletsiz bir bakış açısıda değildir kanaatindeyim.

Türkiye'deki mevcut durumla bir karşılaştırma yapacak olursak: dev-

55 - MU 2/277 MSU 2/848

56 - MU 2/277 MSU 2/848

57 - MU 2/278 MSU 2/849

letin bütün sahalardaki adil olmayan tavrı yanında, KİT ve özel sektöre ait pek çok firmada seçim endişesiyle toplu pazarlıklarda devletin ve özel sektör üreticilerinin aleyhine sendikaların istekleri doğrultusunda anormal derecede ücretlere zam yapılmış, netice itibariyle pek çok KİT iflasla karşı karşıya kalmış, pek çok özel firma iflas etmiştir. Denilebilirki başka faktörlerin de bu iflaslarda rolü vardır. Doğrudur. Ancak temel sebep ücretlerin ağır yüküdür. Netice itibariyle işsiz kalan ve zarar gören yine işçi olmuştur. Bunun nedeni "en iyi işçinin istihdam edilmesi ve işçilere üretimlerine göre ücret verilmesi şeklindeki islami prensibin" ihmal edilmesidir. İşten çıkarmada bu başlık altında değerlendirilmelidir. Ürün ve hizmet için talepte uzun dönemli bir düşüş varsa işçiyi elde tutmaya çalışmak ne islami öğreti ile ne de marjinal verimlilik prensibiyle uyumludur. Ancak işçileri işten çıkarmada yeterli bir süre önce ihbar verilmesini gerekli kılmaktadır.⁵⁸

Ücret tespitinde serbest piyasa kurallarının işlememesi, karları, dolayısıyla yatırımları azaltmakla kalmamış, yeni bir tekel oluşturmuştur. İşe girmek için sendikada (amiyane tabirle) adamın olması gerekmektedir. Sendikal gücü elinde bulunduran işçiler ücret zamlarında sınır tanımamaktadırlar.

Türkiyemizde içinde bulunduğumuz yanlış sosyal adalet anlayışı yüksek ücret sendikacılığı, çığırından çıkmış toplu sözleşme sistemi ve belli standartları tesbit edilmiş bir iş barışının sağlanamamış olması karşısında işgücü maliyeti düşüklüğü avantajından bahsetmek son derece zordur.⁵⁹

Bunun sonucu olarak korkunç ücret farkları oluşturulmuştur. Bugün Türkiye'de 16 Milyon TL maaşlı işçi vardır, 2.5 Milyon TL maaşlı işçi vardır. Genel müdüründen fazla maaş alan şoför vardır.

İşe alma konusunda -Kur'an'daki şu iki ayet- mükemmel yol göstericidir. "Allah sizi emanetleri ehline vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size öğüt veriyor. Şüphesiz Allah işitendir, görendir. Nisa süresi 4/58 ve ...Bunu tut işte, çünkü ücretle tuttuklarının en hayırlısı budur. Hem de güçlü ve güvenilirirdir." Kasas süresi 28/26. Burada Allah (cc) en iyi ve en güvenilir ola-

58 - Abdül Aziz, "İslami Sosyal Bilimler Dergisi" s.32Çev. Ünal Çağ. C1, S2, 1994

59 - Mehmet Turgut "Tüsiad Raporları ve Türk Ekonomisi" s. 110 Boğaziçi Yay. İst. 1991

nın işe alınması gerektiğini buyurmaktadır. Böyle bir uygulama eğitim maliyetlerini asgariye indirirken, verimliliği azami kılacak ve kabiliyetlerin israf edilmemesini temin edecektir. İslam en iyi ve en güvenilir olanın seçilmesini isteyerek, kabiliyet ve kapasiteler arasındaki bu farklılığı teşkil etmektedir. ...İslam eşit istihdam fırsatı ve müspet hareket ifadelerini kullanmaktadır. Bu ayetler işçilerin ırk, cinsiyet, din ve milliyet (siyasi parti ya da görüş) temeline göre seçilmesini kesin olarak yasaklamıştır.⁶⁰

Bütün bunlara ilaveten yüksek ücretlerle firmaları iflas noktasına getiren köy ağası, lüks içinde yaşayan sendikacılar ve sendikacı işçiler mevcut işçilerin 5 ila 10 katı arasında değişen asgari ücrete razı işsizler ordusu. Adaletsizliğin büyüğü ve yabancılaşmanın en önemli nedeni.

İbn Haldun, istismar olgusunun varlığını, dünya düzeni mamurluğu ilerlemenin ve zenginleşmenin olabilmesi için gerekli görür.

İbn Haldun, ücretlere müdahaleyi reddederken, işsizlere iş bulma görevini devlete yüklüyor. Eğer devlet iş bulamazsa o zaman zenginlere o kişinin geçimini temin ettiriyor.

Hayır Allah'a imanda... Malını onun rızası için akrabaya, öksüzlere, biçarelere, yolda kalmışlara, dilenenlere, köle fidyesine vermelidir. ...Anlaşma yaptıkları vakit anlaşmalarını yerine getirenler, sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabredenler, işte doğru yolda olanlar onlardır. Allah'ın azabından korunanlar da onlardır. (Bakara süresi 2/177)

Yukarıdaki ayet açıkça işini kaybetmiş ve ihtiyaç içinde olan işçilerin bakımını sadece işverenin değil, aynı zamanda cemiyetin sorumluluğuna vermektedir. Geçici bir süre için işsiz kalanlara belli bir süre için işsizlik parası ödenmesi batı toplumlarında yaygın olan bir uygulamadır. Bu uygulama küçük değişikliklerle islami normlara uydurulabilir. Mesela işsizlere sürekli yardım yapıp, buna karşılık bir takım sosyal hizmetlerde görev almaları istenebilir.⁶¹

Bu noktada devletin fonksiyonunu ele almak gerekiyor. Acaba bir islam devletinde işçi, işveren münasebetlerine devletin bir müdahalesi olacak mıdır? Bu konuda islam hukuk sisteminin esasları nelerdir?

Burada devletin görevi anlaşmalar düzenine müdahale etmek değil

60 - Abdül Aziz, "İ.S.B. Derg." s. 30 C1, S2, Çev. Ünal Çağlar.

61 - Abdül Aziz, "İ.S.B. Derg." s. 32 C1, S2, Çev. Ünal Çağlar. 1993

anlaşmalar düzeni ortamını hazırlamak, anlaşmaları hazırlayacak mesleki akidelerin kurulmasını temin etmek ve anlaşmalar düzeni içinde çıkacak ihtilafları çözmektir. Görülüyorki devlet müdahaleci bir devlet değil, ortam hazırlayıcı bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada bu anlaşma düzeni içerisinde ferdi anlaşmalarla kollektif anlaşmalar netice itibariyle değişmemektedir. Çünkü işçinin ve işverenin bağlı bulunduğu akillle her ikisine bu anlaşma düzeni içinde kefil olmakta, teminat vermekte, zararlar karşı dayanışmayı sağlamaktadır.⁶²

İşçinin sosyal güvenliğinin sağlanması imkanları dahilinde devletin sorumluluğundadır. Zira yalnızca işçinin değil, işsiz sosyal güvenliğinin sağlanması da devletin sorumluluğundadır. Ancak bundan dahada önemlisi aile içi güvenlik sisteminin, ailenin korunması ile otomatik olarak sağlanması meselesidir.

Rabbin kendinden başkasına kulluk etmemenizi ve anne babaya iyilikle davranmayı emretti. 17/23

Kendilerine bu şekilde davranılması istenen yaşlılar sadece anne babadan ibaret değildir. Arada akrabaların bulunuşu saygı ve sevgiyi uyandıracak, konunun ibadet buutu da bunu destekleyip güçlendirecektir. Devlet ise en son akrabadır.⁶³

Türkiye tatbikatındaki durum ise bir insana hem iş hem yüksek ücret (şartlara oranla) hem sağlık hizmeti (SSK) hem lojman, hem servis hizmeti sunulmakta, dokuz insana ise hem iş verilmemekte, hem sağlık hizmeti vs. sunulmamakta ve bunun adına sosyal adalet ve sosyal devlet denilmektedir. Bütün bu tatbikatlar kalkınmayı engellemekte, yeni yatırımları, dolayısıyla yeni istihdam imkanlarını yok etmektedir.

Bir ferдин kazancını diğer bir ferдин mutlak zararına dayayan kazanç yolları gayrı meşrudur. Adalet ve rıza ile fertlerin karşılıklı faydalarını temin eden kazanç yolları da meşrudur.⁶⁴

Hiç kimseden sen çalış yüksek ücret al, ben işsiz gezerim demesini beklememek gerekir. Bu konuda Bediuzzaman: heyeti içtimaiyede bütün ihtilaller, fesatlar ve bütün ahlaki rezilenin iki kelimeden doğduğunu görürsünüz. Birisi ben tok olayımda başkası açlığından ölürse ölsün bana ne, ikincisi sen zahmetler içinde boğulki ben nimetler ve lezzetler içinde rahat

62 - Vecdi Akyüz tarafından hazırlanan "Devlet ve İşçi İşveren İlişkileri" isimli tebliğin kritiği "İşçi ve İşveren Münasebetleri" s. 334 İSAV

63 - Faruk Beşer "İslamda Sosyal Güvenlik" s. 252-253 Seha Neşriyat, Ankara 1988

64 - Yusuf El Kardavi "İslamda Helal, Haram" s. 237 Çev. Mustafa Varlı, Kültür Basın Yay. Birliği. İstanbul 1990

edeyim. Birinci kelimeyi sildiren ancak zekattır, ikinci kelimeyi kökünden kesip atan hürmet-i ribadır (Faizin kalkması) diyor.⁶⁵

Bütün bunların yanında devletin yapması gereken İbn Haldun başta olmak üzere bütün islam alimlerinin ve akıl sahiplerinin ittifak ettiği üzere, zenginden vergiyi almak olmalıdır. Lüks ve israfı önlemek olmalıdır. Malikten fakirin hakkı olan zekatı alıp hak sahibine teslim etmek olmalıdır. Devletin vazifesi adaleti temin etmektir. Piyasaya müdahale edip, herhangi bir taraf lehine, diğer bir taraf aleyhine piyasayı bozmak değil, piyasanın tabi kuanları dışına çıkması halinde onu düzeltmek olmalıdır. Tatbikatlar İbn Haldun'un haklı olduğunu gösteriyor.

Ücretin ödenmesi meselesinde ise yine İbn Haldun yapılan anlaşma ve sözleşmelere mutlaka uyulması gerektiği görüşündedir. Verilen sözü tutmak, sözleşmeye, anlaşmaya uymak Allah'ın rızası, Peygamber'in rızası için şarttır. Uymamak büyük zulümdür.

Kim olursa olsun birinin mülkünü elinden alan, işçinin ücretini eksiltten (sözleşme dışına çıkan) kesen ve bir nesneyi haksız olarak birinden isteyen veyahut şeriatın yüklemmediği bir hakkı birine yükleyen kimse zulmetmiş olur. ...İnsanların herhangi bir hak ve hukukunu tanımayan ve ödemeyenler zalimlerdir.⁶⁶

İbn Haldun'un ücretlerle ilgili bir enteresan değerlendirmesi de ücretlerin azlığı ve çokluğunun devlet gelirleri ile olan ilişkisidir. İbn Haldun'a göre ücret ve aylıkları eksiltmek devletin gelirini eksiltir.

Bunun sebebi şudur: Devlet ile hükümdar dünyanın en büyük pazarı hükümdardır. Dünya bayındırlığının madde ve kaynağı devlettir. Devlet ve hükümdar mal ve paraya muhtaç olur, geliri eksilir, tükenir, yahutta masrafları kırmazsa devlet hizmetinde bulunan memur, asker ve devleti koruyanların elindeki para da eksilir. ...Bu suretle bunların harcama güçleri azalmış olur. Bunun bir sonucu olarak pazarlarda durgunluk başlar. Ticaret mal ve eşyasından az kar gelir. Bu durgunluk devletin haraç kabilinden olan gelirini azaltır, çünkü haraç ve diğer vergilerin kaynağı yurdun bayındırlığına, alış veriş gibi muamelelere ve ahalinin kar ve fayda elde etmek üzere çalışmasına bağlıdır. Gelirlerin bu yolla azalmasının bir so-

65 - S. Nursi "İşaratul İcaz" s. 49

66 - MU 2/80 MSU 1/713

nucu olarak devletin parası azaldığı için bundan devlet zarar görür.⁶⁷

İbn Haldun ücret seviyesinin toplam talebe etkisini piyasalardaki canlanmanın vergi gelirlerine olan etkisi bakımından devlet gelirlerinde meydana getireceği artışı ve bu durumun (belli bir zenginliğe ulaşmış devletler için) ekonomiyi durgunluktan kurtaracak bir tür devlet harcaması etkisi yapacağını söylemektedir.

d) Devlet ve Para

İbn Haldun'un devlet görüşünde para birçok bakımdan önem arzeder durumdadır. Bunlardan ilki ve en önemlisi devletin kuruluşunda gerekli olan paradır. Ona göre bilki devlet iki temel üzerine kurulur. Bu temellerden biri şevket ve asabiyyet olup, kudreti ordudan ibarettir. İkinci temel asker beslemek için ve devletin her halinde ve zorluklara katlandığı vakit muhtaç olduğu paradır.⁶⁸ Yani para bir değer olarak devleti kuran ikinci önemli değerdir. Bu değere paralel olarak devletin yıkılışında da para (gelir) ile ilgili problem ve aksaklıklar kuruluştaki ile aynı derecede etkili ve önemli faktörler olacaktır.

Devletin kuruluşunda ve yıkılışında etkili olan para kaynak olarak değerlendirilebilir. Mali güç ve mali güçsüzlük ya da zaafların tarifini yapmak bakımından kullanılır. İbn Haldun'a göre devleti kuran ikinci amil olan paranın azalması yani devletin mali bakımdan zayıflaması fesat ve bozgunluğu başlatır.

Burada tesbit edilmesi gereken iki önemli nokta, devleti kurmak için paranın mutlak gerekliliği ve parasal problemlerin ve zaafların son derece önemli olduğu, çözümlerinin mühim olduğu, zira sonuçlarının fesat, bozgunculuk ve nihayet devletin yıkılışına sebep olacağı gerçeğidir.⁶⁹

Paranın iktisadi hayat bakımından (cemiyet ve fertler bakımından) önemi ise ölçü birimi yani mübadele ölçüsü olmasıdır.* Bu bakımdan paranın ölçüsü olduğu ilk değer emeğin hakkı ve karşılığı olan ücrettir.

Bir başka değer servet ve servetin üzerindeki fakirin hakkı olan zekattır.

Yine bir diğeri devletin hakkı olan vergidir.

67 - MU 2/75 MSU 2/709-710

68 - MU 2/97 MSU 1/723

69 İbn Haldun; Bilki devlet hükümdar ve devlet ricali zevk ve refaha dalarak para ve büyük servete ihtiyaç duydukları için bu zulüm ve fesada saparlar. MU 2/85 MSU 2/716 demekle fesadın kaynağının devlet ve onun idarecilerinin olduğuna işaret eder.

* İslamda emek karşılığı olmadan teşebbüs riskine katlanmadan gelir sağlanamaz. Bu iki ölçü olmadan elde edilen gelir meşru değildir. Faiz yasağı buradan çıkar. Münhasıran para karşılığında para kazanılmaz. Para ancak mübadele aracıdır. S. Zaim, Yeni Dünya Dergisi Sayı 1, Sayfa 33

Bundan başka daha pek çok değerin ölçüsü olan tedavülde bulunan paranın üzerine muayyen nakışlar örülmüş ve bazı sözler yazılmış olan damga ile damgalanmasına İbn Haldun sikke adının verilmekte olduğunu yazar. Altın ve gümüş defalarca eritilerek saf bir hale getirilmiş, devlet tarafından belirtilmiş miktar ve ölçüye göre kesildikten ve ayarları tayin olunduktan sonra elde edilen paralar bu damgalarla damgalanır. Ayarı belirlendikten sonra bu paraların ağırlık ve miktarları birbirine eşit ise ahali sayı üzerinden ağırlık ve miktarları, eşit değilse ağırlığı üzerinden bu paralarla alış verişi yapar.⁷⁰ İbn Haldun altın ve gümüşten gayrısının kıymetleri bazen yükseldiği, bazende ucuzladığı için kıymetleri yükseldiğinde bunları pazarlara götürerek altın ve gümüş karşılığında satarlar. Altın ve gümüş daima revaçta olduğu için bütün kazanç ve hazinelerin asıl ve temelini bu iki madde teşkil eder⁷¹ demekle para ölçüsü olarak altın ve gümüşü kabul ettiğini ima etmektedir. Ayrıca İbn Haldun'a göre Allah madenlerden çıkartılan altın ve gümüşten ibaret olan iki taşı her mal ve maddenin fiyat ve kıymeti olarak yaratmıştır.⁷² *

İbn-i Haldun ayrıca paranın iddiharından da söz etmektedir. Toplanan mal ve paralar...⁷³

İbn-i Haldun paraların şeklinin, ölçüsünün, ağırlığının (değerinin) tesbit ve korunması görevini devlete yüklemektedir. ...bu görevin başında bulunarak paraların şartlara uygun olup olmadığına ve bütün şartların yerine getirilip getirilmediğine bakmaya, yani görev ve memuriyete tahsis edildi ve devletler teriminde bu memuriyetin adı sikke oldu. Bu ise devletlerin idaresi için zaruri olan bir görev ve memuriyettir. Çünkü ahali arasında sürümde bulunan ve alış verişi icra edilen paraların mağşuşları halis ve saf olanlarından ancak bu sayede anlaşılır. Ahali paraların üzerinde sultanın damgası bulunup bulunmadığına göre, paraların mağşuş veya halis olup olmadığı hakkında kanaat edinip, bu damga ile damgalanmamış olan paralarla alış verişi etmekten sakınır.⁷⁴

Para meselesi diğer meselelerde olduğu gibi şeriatında ilgi alanındadır. İbn Haldun'a göre şeriat para meselesiyle ilgilenir. "Zekat, evlenme (mihr) ve nakdi cezalar (yaralama, el ayak kesme, kan parası) ve başka hususlar dolayısıyla paradan bahsederek... bir çok hükümler koy-

70 - MU 2/11 MSU 1/663

71 - MU 2/323 MSU 2/900

* Paranın altın ve gümüşten basılması sebebiyle zaman zaman Osmanlı devleti para basımı için bu iki maddeyi bulmakta güçlük çekmiştir. Dışarıdan mal getirenlerin altın ve gümüş götürmeleri üzerine Kanuni 1525'de kâdıldardan gümüşün dışarıya çıkarılması yasağına uyulmasını istemiştir. C. Yeniçeri, İ. İktisadının Esasları s. 254

72 - MU 2/322 MSU 2/900

73 - MU 2/323 MSU 2/900

74 - MU 2/11-12 MSU 1/263-266 : Hicretin 75. yılında Abdülmelik paranın üzerine "Allah birdir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur" cümlelerini oydu.

muştur. Şeriat bakımından, şeriat hükümlerini işte yerine getirmek için dinar ve dirhemlerin ağırlık ve ayarının belli olması gerekir."⁷⁵

Her ülkede mali ibaretler ya da şer-i ceza ve hakların yerine getirilebilmesi için o ülkelerde para değerinin bilinmesi ve şer-i ölçülerle karşılaştırılabilmesi gerekir. "Şer-i hükümler icra olunduğu için dinar ve dirhemlerin ölçü ve ayarının sahabeler çağında ve onlardan sonraki çağlarda belli olduğu muhakkaktır."⁷⁶ Şer-i olan okkanın ölçüsü ise zihin ve fikirlerde aynıdır, ayrılık yoktur."⁷⁷

Paranın iktisadi faaliyete olan etkisi, onun azlığının (stoktan kaynaklanan) ekonominin yavaşlamasına yol açacağı şeklinde belirtilmiştir. İbn-i Haldun'a göre para ülke ekonomisinde yaratılır ve yine ona gitmelidir.⁷⁸ Devlet hazinesinde para stok etmeyi yasaklayan bir görüşe sahip olan İbn Haldun paranın değer ve ayarının ölçüsünün korunması görevini de devlete verir. Bu itibarla devlet değeri düşük (İbn Haldun'a göre bu kalp paradır) para da basamaz. "İslam prensiplerini uygulayan devlet (bu islam prensiplerini uygulamayan devlet içinde böyledir) mal ve hizmet karşılığı olmadımı para basamaz ki enflasyonun kaynağıdır. Değerli madenler altın, pırlanta vs. olmadımı yine para basamıyorsunuz."⁷⁹ Karşılıksız para basmanın bir sonucu olarak meydana gelen problem, dengesizlik (başka nedenlerle de meydana gelmiş olsa) "enflasyon da islama göre günahdır, çünkü hakedilmemiş kazançları getiriyor."⁸⁰

Para ile ilgili değinilmesi gereken bir önemli noktada paranın tedavül süratidir.*

Paranın dolaşım hızı, paranın temsil ettiği satın alma gücünü açıklamak bakımından para miktarı ya da para arzı kadar önemlidir. Bu sebeple paranın dolaşım hızının oynadığı rolü kavramadan para değeriyle ilgili olayları anlamak mümkün değildir denilebilir. Gerçekten aynı para miktarı ile dolaşım hızının yükselmesi halinde eskiye nazaran daha büyük meblağlarda ödeme yapmak mümkün iken dolaşım hızının düşmesi halinde eskiye göre daha düşük meblağda ödeme yapılmış olur. Bu sebeple para ile yapılabilecek olan ödemelerin toplam hacmi para miktarı ile paranın dolaşım hızının ortak fonksiyonudur. Gerçekten paranın hızla do-

75 - MU 2/16 MSU 2/666

76 - MU 2/18 MSU 2/669

77 - MU 2/19 MSU 2/669

78 - Nihat Falay a.g.e. s.38

79 - Beşir Hamitoğulları "Türkiye de Zekat Potansiyeli" s. 22 İSAV

80 - Beşir Hamitoğulları "İktisadi Kalkınma ve İslam" s. 36 İSAV

* Hz. Peygamberin (gerekenden fazla olan parayı dağıtması) tavrını devletin temel giderleri için gerekenden fazla olan parayı biriktirmeyip dağıtmayı Hz. Ebubekir'de sürdürmüştür. İ. Mahmut Rana a.g.e. s. 123

laşıyor olması demek, elde uzun müddet beklememesi demektir. Aksine para talebinin azalması demek, dolaşım hızının düşmesi demektir.⁸¹

İbn Haldun'a göre paranın değerini, ölçüsünü koymak ve korumak kadar önemli olan, paranın tedavül süratinin ayarlanması, bunun için gerekli düzenleme ve uygulamaların yapılması, konjoktürel dalgalanmaların dengeyi bozacak ya da bozma yönünde etki edecek büyüklükte olmasını engellemek daha da önemlisi bu dalgalanma ve dejenerasyonun bozulmanın sebebi olmamak devletin temel görevlerindendir. Aksi zulümdür. Fesatın sebebidir, yıkıcıdır demek yanlış olmamak gerekir.

Piyasaya bol miktarda kağıt para sürmek ilk bakışta parayı basan devlet adına önemli bir gelir kaynağı görülürse de bunda ifrata kaçış ekonomide ve toplum hayatında derin reaksiyonlar uyandırmaktadır. Bu durum tüketim temayüllerinin artmasına neden olmakta, bunu da mal talebinin genişlemesi izlemektedir. Talep artınca fiyatlar yükselmekte, buna bağlı olarak ticaret erbabı mal arzını genişletmeyi ve ellerinde fazla stok bulundurmaya menfaatlerine uygun görmektedir. İş adamları uzun vadeli yatırımlar yerine artan talebi karşılamak amacıyla en ucuz üretime yönelebilir. Ticari muamelelerin getirdiği dolgun kazanç, uzun vadeli sanayi yatırımlarının muhtemel gelirine tercih edilmektedir.⁸²

Bu noktada para değerinin tesbitiyle ilgili olarak şunu söylemek zorunluluktur. Günümüzde dünya devletleri milli paraların değerlerini yabancı dövizler karşısında gerçek değerinde ve hatta gerçek değerinin altında tesbit etmekte, bunu değişik yollarla sağlamakta ve dış ticarete para değerinden kaynaklanan önemli dış ticaret avantajları elde etmektedirler. Bunun en iyi örneği Japon-ABD ticaretinde görülür. William Novak şöyle der; Japon endüstrisinin bir başka avantajı da Yen'in değerinin suni olarak düşük tutulmasıdır. Japonların kur ayarlaması, bizi dize getirmeye yeter. Bankalar ve endüstrinin işbirliğiyle Yen'in değeri ayarlanıyor, böylece Japon ihraç mallarının fiyatı batı pazarlarında rakipsiz kalıyor. Gelgelelim bunu kanıtlamak çok zor. Yen'in değerinin en az % 15 altında tutulduğu kanısındayım. Bu size az görülebilir ama bir Toyota otomobilde 1000\$ lık avantaj sağlamaktadır.⁸³

81 - Sabri Orman, "Para, Faiz ve İslam" s. 31 İSAV

82 - Hamdi Döndüren, "Para, Faiz ve İslam" s. 184 İSAV

83 - William Novak, "Milyarder Olma Sanatı" s. 343, Çev. Oya Çakır., Altın Kitaplar Yay. İst. 1985

Üzerinde düşünülmesi gereken nokta şudur ki; Japonlar Yen'in değerini dış ticaret dengesini lehlerine çevirmek için düşük tutuyorlar. Bizde olduğu gibi dolaylı vergi toplamak için değil. Gerçi son zamanlarda 88-94 döviz değeri düşük TL yüksek tutulmuştur ve iki yılda asgari 30 Milyar Dolarlık kur farkından kaynaklanan dış ticaret zararı çekilmiştir. Bunu herkes anlamıştır da, en üstteki yöneticilerin anlamaması (kasıt olduğunu düşündürüyor insana) şayanı dikkat bir haldir.

Para değerinin yabancı paralar karşısında ya da piyasa içerisinde düşük tutulması kısa vadede dış ticaret avantajları sağlayabilir. Ancak üretimde kalite ve verimliliğe olumsuz etki yapıp tembellik yaratabilir ve kaliteyi düşürebilir. Para değerinin yüksek tutulması ise serbest piyasa ekonomisi uygulayan (uygulamaya çalışan) bizim gibi ülkelerde piyasanızı itihalat cenneti haline dönüştürebilir, döviz rezervlerinizi biranda eritebilir ve üretim yapısını alt üst edebilir. Yapılması gereken parayı gerçek değerinde tutmak, daha doğrusu gerçek değerini bulması için piyasa şartlarına bırakıp müdahale etmemektir ve ettirmemektir.

e) Fiyatlar ve Narh

İbn Haldun'a göre fiyatlar kişilerin muhtaç oldukları malların satıldığı pazar ortamında oluşur. Modern iktisadi terimlerle fiyatı arz talep dengesi belirler.

İbn Haldun pazarlardaki malları ikiye ayırır "bu nesnelerden bir kısmı buğday, bakla, soğan, sarımsak vb. gibi yaşamak için zaruri olan (zorunlu ihtiyaç maddeleri) nesnelerdir. İkincisi ise katıklık meyve, giyimlik, tabak, çanak, binek hayvanı ve büyük binalarla evler gibi ikinci derecede ihtiyaçlardan ve geniş hayat için gereken şeylerdendir.⁸⁴"

Birinci kısımdaki zorunlu maddeler ve ikinci kısımdaki zorunlu olmayan maddelerin fiyatını şehrin bayındırlığı ve nüfusun miktarı belirlemektedir.

Bu durumda - bir şehir bayındır olup nüfusu çoğalırsa (nüfus ve bayındırlığı birbirinden ayırmadığını görüyoruz) yiyecek maddeleri ve bu kabilden olan hayat için zaruri maddeler ucuzlar. Hububat geçinmek için

bir zarurettir, herkes buna muhtaç olduğu için zaruri olan nesneleri herkes istihsal etmeye ve evinin bir aylık veya bir yıllık ihtiyacını temin etmeye çalışır. Bunun bir sonucu olarak çoğunlukla bu zaruri olan maddeler ucuzlar.

Bir şehrin bayındırlığı azalarak nüfusu eksilirse bunun tersine olarak yaşamak için zorunlu olan nesnelerin fiyatları yükselir, ikinci derecedeki ihtiyaçlardan olan ve geniş hayat için gereken nesnelerin fiyatları ucuzlar.⁸⁵

İbn Haldun bu durum için afetli yılları müstesna sayar. Görüldüğü gibi tam bir serbestlik ve piyasanın kendi konumları içerisinde işlemesi ve fiyatların tesbiti söz konusu olmaktadır.

İbn Haldun'un fiyatların oluşumunda pazarın yapısını tahlil ederken arz ve talebi şehrin bayındırlığı ve buna bağlı olarak nüfusun yapısı ve miktarını da temel veriler kabul etmesi dikkat çekicidir. Ona göre nüfus çokluğu ve bayındırlık, yüksek kar, yüksek ücret ve yüksek talep, temelde de yüksek üretim seviyesi fiyatların yüksekliğine, aksi durumlar ise fiyatların düşüklüğüne sebep olur.

İbn Haldun'a göre fiyat yüksekliğinin bir nedeni de vergilerdir. Şehirlerde vergiler alınır (özellikle yıkılma çağında) ve bu vergilerden dolayı hem mal girişi azalır hem de mevcut malların fiyatı iyice artar. Bu dahada fazla bir fiyat artışına sebep olur.

İbn Haldun'a göre fiyatlara etki eden bir önemli faktörde tacirlerin durumudur. Tacirlerin çok kar etmek amacıyla giriştikleri işler, yaptıkları fiiller, fiyatları etkileyen önemli bir faktördür. Tacir kar ve kazanç elde etmek üzere ya satın aldığı ticaret eşyasını fiyatlar yükseldiği vakti beklemek üzere depolarında saklar veya satın aldığı şehir ve bölgelerin fiyatından daha yüksek bir fiyatla satılacak ve o malların revaçta olduğu diğer şehir ve bölgeye götürerek orada yüksek fiyatla satar ve büyük ölçüde kar temin eder.⁸⁶

Ticaretin ve tacirlerin piyasa ve fiyatlara etkilerini açıklayan İbni Haldun, kimlerin ticaret yapması ve kimlerin yapmaması gerektiği hususunda da açıklamalar yapar. Ona göre ucuza alıp pahalıya satmak, zamanla tüccarın ahlakını diğer insanlara göre dun (düşük) hale getirir.⁸⁷ Bir

85 - MU 2/275 MSU 2/847

86 - MU 2/355 MSU 2/935

87 - MU 2/357 MSU 2/937

tür yabancılaşma şeklindedir de bu aynı zamanda.

İbn Haldun hırçın ve atılgan olmayan insanlara ticareti tavsiye etmemektedir. Bunun nedenini de şöyle açıklamaktadır; insafla işgörenler az olduğu için bu alış veriş işinde aldatma ölçülerde hıyanet gibi sermayeyi mahvedici ve değerlerini ve paralarını ödemeyi geciktirme gibi zarar verici ve revaç bulduğu o müddet içinde satmamak senet ve tanıklarla tesbit edilmediği takdirde sermayenin büsbütün ziyanına sebep olacak olan inkar gibi hallerin cereyan etmesi zaruridir. Satıcıların bu hileli hareketleri yüzünden tacir pek çok zorluklara ve müşğül hallere katlanır. Cüzzi olan kazançda büyük zorluklara katlanarak elde edilir.⁸⁸

Şartların zorluğu ve piyasanın hırçınlaştırdığı tüccarların, ahlakının dun olmaması için bu şartları düzenlemek, haksız kazançları, dolandırıcılığı, ödemeden kaçınmayı önlemek devletin görevidir.

Ona göre tacirlerin ahlakını dunlaştıran bir başka sebepte rekabettir.

Tacir alım satımda başarı elde etmek için başkalarıyla zeka ve diğer hususlarda yarışmak ve rakiplerini yenmek zorundadır. Daima üstün gelmeyi düşünmek, gitgide tacir için bir karakter ve tabiat halini alır.⁸⁹

Bu durumda kendini koruyanların az olduğunu söyleyen İbn Haldun'a katkıda bulunmak, bunların sayılarını artırmak için eğitim faaliyetlerini genişletmek ve ticari hayatı ahlakileştirmekle gerçekleşebilir.

Bu karakterde ki tüccarlardan oluşan piyasalarda fiyatlara olan etkilerini izole etmek narhdan daha etkili bir tedbirdir.

İbn Haldun'a göre fiyatlara etki eden bir diğer faktör ise yolların durumudur. İbn Haldun'un bu görüşü alt yapı hizmetlerinin ve yatırımlarının son derece önemli olduğunu göstermektedir.

Ticaret malını ve eşyasını yakın ve yolları güvenli olan şehir ve bölgelere götürdüğü takdirde o malları getiren çok olduğu için o nisbette fiyatları iner.⁹⁰ Bunun aksi durumlarda ise o bölgelerde fiyatların yüksek olacağı tabiidir.

Bir başka faktör ise tabiat şartlarıdır. Kıtık, afet gibi.

Bir diğeri stokçuluktur ki bunu daha sonra açıklayacağız.

Fiyatlara etki eden çok önemli bir faktörde devlettir. Devletin ha-

88 - MU 2/356 MSU 2/935

89 - MU 2/357 MSU 2/937

90 - MU 2/359 MSU 2/934

zinede para stok etmesi, yüksek vergiler koyması, ücretlerle ilgili tatbikatlar ve devlet harcamalarının mahiyeti fiyatları etkileyen önemli faktörlerdir. Ancak en önemlisi devletin bizzat ticaret yapmasıdır. Birinci şıkta saydığımız faktörler hükümdardan hükümdara değişen durumlardır. İkinciler ise modern ekonomilerin içinde bulunduğu açmazlardır. Ancak birincileri izole etmek veya ortadan kaldırmaktan çok daha zor olan ikinci durumdur.

İbn Haldun'a göre bu zulümlerin büyüklerindendir. Bayındırlığı gideren ve devlete en zararlısı tebaanın elindeki mal ve eşyasını zorla ucuz fiyatla satın almak ve devlete ait mal ve ticaret eşyasını en yüksek fiyatla zorla (ya da gereklidir) tebaaya satmak ve tebaayı bu malları almaya zorlamaktır.⁹¹ Bu durum devletin tarım ürünlerini istediği fiyattan alıp, istediği zamanda istediği fiyatla satmasıyla aynıdır. Bu nedenledir ki devlet ticaret yapmamalıdır. Türkiye'den Çaykur'u örnek olarak alırsak zaman zaman (seçimle ilgili-rey endişesiyle) çaya zam yapmakda, zaman zamanda zam yapmamaktadır. Seçim şartlarına bağlı olan bu hal genellikle üreticiyi ezmekte, bazende özel sektörü zor durumda bırakmakta, bazı firmaların piyasadan çekilmelerine sebep olmakta ve eksik rekabete yol açmaktadır.

Bu yol üzre ucuz fiyatla satın alma, yüksek fiyatla satma usulü şehirde ticaretle meşgul olan ve her taraftan mal getiren tacirlere yiyecek maddeleri, meyvalar... bütün dükkan sahiplerine zarar ve ziyan her sınıf ve tabakaya ve bütün tebaaya şamil olarak umumi bir bela halinde devam eder, bunlar sermayelerini kaybederler, sermayeleri kaybolduğu için zarar ve ziyanları kar ile doldurmak imkansızlaşır. Bunlar pazarlardan çekilip gitmekten ve alış verişi bırakmaktan başka çare bulamazlar. Pazarlarda durgunluk husule gelir, bundan dolayı hariçten satmak için ticaret eşyası getirenlerin mal ve eşya almak üzere gelenlerin sayısı azalır...⁹²

Bütün bunların sonucu azalan arz ve yükselen fiyatlar ve durgunluktur (Resesyon).

Daha öncede belirttiğimiz gibi İbn Haldun'a göre önemli olan rekabet ortamının sağlanması ve bu şartlarda fiyatların oluşmasıdır. Bunu sağlaması gereken devletin öncelikle kendisinin ticaret yapmaması ge-

91 - MU 2/83 MSU 1/713

92 - MU 2/84 MSU 1/715

reğidir ki rekabetin gerçekleşmesi için gerekli uygulamaları yapabilsin.*

İbn Haldun'a göre piyasada fiyatlarla ilgili yegane problem fiyatların farklı veya birbirine bağlı nedenlerle yüksek oluşu değildir. Aynı zamanda fiyatların bolluk veya başka nedenlerle ifrad derecesinde ucuzluğu da istihsal (üretim-üretici) ve tüccarlar için zararlı olmasıdır.

Ona göre aşırı bir bolluk varsa ve fiyatlar hem bu nedenle hem de başka nedenlerle ucuzlamışsa (aşırı) bunu satan tüccar zarar edecek, ticaretten çekilecektir. İfrad derecesinde ucuzlayan söz konusu malın üreticisi de onu üretmekten vazgeçecektir. Dolayısıyla hem üretici, hem de satıcı bu işten zarar görecektir. Bu zarar uzun vadede yine tüketiciye yansımacaktır. Dengesizliği tarifte her şeyden evvel piyasa üzerindeki tacirlerin gözönüne alınmış olması dikkate şayandır. Piyasa dolayısıyla tüccarın ve ticaretin rolüde ön plana çıkarılmaktadır.⁹³

Ucuzluk sürüp giderse söz konusu maddelerin alış verişini yapan tüccarların geçinmeleri de zorlaşır. Bu açıklamamızdan bolluk ve ucuzluğun ifrad derecesi de ucuza satılan bu maddeleri istihsal ve bu maddelerle alış veriş edenlerin geçinmelerini zorlaştırdığı ve onları yoksul düşürdüğü gibi haddinden aşırı pahalılığın da onların mali durumlarını alt üst ettiği anlaşılır.⁹⁴

İbn Haldun bununla piyasa dengesizliğinin iki kutbuna dokunmuş oluyor. 1. Aşırı üretim ve fiyat düşüklüğü. 2. Noksan üretim ve fiyat yüksekliği. Kitapta oldukça sık tekrarlandığını gördüğümüz bu tariflerle mescelenin başlıca iki cephesine işaret edilmiş oluyor. O evvela pazarlarda alış verişin durgunluğa uğraması (kesat) saniyen bu halin şehirde sebebiyyet verdiği karışıklık ve huzursuzluk (fesat).⁹⁵

İbn Haldun'a göre denge noktası insanların geçinmelerine, kar temin etmelerine ve pazarların işlekliliğine en uygun olanı ucuzluk ve pahalılığın orta derecesidir.⁹⁶

İbn Haldun fiyatların piyasada oluşmasından yanadır ve piyasanın işleyişini bozacak ağır vergi, yol güvensizliği, stokçuluk ve bunlar kadar piyasa işleyişini bozan narha da taraftar değildir.* *

İbn Haldun'un karşı oluş nedenlerini yukarıda anlattık. Yalnız İbn

* Hz. Ebubekir ticaretle geçinirdi. Halife olduktan sonrada ticaret yapmak istedi. Müslümanlar onu engellediler ve dediler ki; bu görev ticaretle yürümez. Geçinmek için başka bir yol bilmiyormuşçasına sordu; Peki nasıl geçineyim? Müslümanlar durumu danıştılar, sonra ticaretten alıkonması ve zamanını görevine ayırması nedeniyle ona beytülmalden kendisinin ve ailesinin geçimine yetecek kadar maaş bağladılar.
S. Kutup a.g.e. s. 280

93 - Sabri Ülgener, "Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti" s. 55 Mayaş Yay. Ankara 1984

94 - MU 2/363 MSU 2/933

95 - Sabri Ülgener, a.g.e. s. 55

96 - MU 2/364 MSU 2/933

** Hz. Ömer fiyat indirmesini istediği Hatib'a daha sonra pişman olarak nerede istersen sat, kaçta istersen o kadar sat demiştir. İbn Teymiye "Hisbe" s. 54, Çev. Vecdi Akyüz. İnsan Yay. İst. 1989

Haldun değil pek çok islam alimi narha karşıdır. İbn Kayyum şunları yazıyor; satıcılara (narh koyarak) razı olmadıkları bir kar verildiği zaman bu durum fiyatların fesata uğramasına, temel gıda maddelerinin saklanması ve halkın mallarının zayı olmasına yol açar. Üreticiler bu alandaki üretimlerinden vazgeçip başka sahalara yönelebilirler⁹⁷ denmektedir.

Yine Ebu Davud, Tirmizi ve İbn Mace'nin Enes bin Malik'den rivayet ettiklerine göre: Resulullah devrinde fiyatların yükselmesi üzerine halk, ey Allahın elçisi bize narh koy dediler. Hz. Peygamber şöyle buyurdu; şüphe yok ki fiyat tayin eden darlık ve bolluk veren, rızıklandıran ancak Allah'dır. Ben sizden hiç kimsenin mal ve canına yapmış olduğum bir haksızlık sebebiyle hakkımı benden ister olduğu halde rabbime kavuşmak istemem buyurdu. Bununla karaborsacılık, aşırı para basma ve ticaret yapanların kendi aralarında gizlice anlaşması gibi müdahaleler olmaksızın arz ve talep dengesinin kurulması ile fiyatların oluşması amaçlanmakta, ancak bu denge kuruluncaya kadar fiyat yükselmelerinin görülebileceğine işaret edilmektedir.⁹⁸

İslam hukukunda "zarar-ı ammu def için zarar-ı has ihtiyar olunur" kaidesine istinaden müdahale edilebileceği görüşü de mevcuttur. *

B- Devlet ve Tüketim

Tüketim konusu, Mukaddime'de çok farklı başlıklar altında pek çok değişik boyutuyla anlatılmış, tahlil edilmiş, değişik problemlere farklı çözümler alternatifleri önerilmiştir. Biz bütün bu görüşleri biraraya toplamaya çalıştık. Mevzulara yaklaşımının farklılığı nedeniyle ticaret ile ilgili olan (ticaretin mahiyeti), tacirlerin durumu, piyasaların işleyişi, fiyatların azlık ve çokluk sebepleri ve etkileri, stokçuluk, vurgunculuk gibi piyasanın kötülükleri ve bunlarla mücadele ve bütün bunlar ile ilgili uygulamaları vb.) konuları ve devletin bunlarla ilgili görev, sorumluluk ve tatbikatlarını tüketim bölümünde ele almayı uygun bulduk.

İbn Haldun tüketiciden fazla, tüketicinin muhatabı konumundaki tüccarın durumu ve genel olarak ticaretin mahiyetini ayrıntılı olarak açıklamakla, tüketicinin eğitiminin gerekli olduğunu, ifade etmekte ve bir ön eğitim sunmaktadır.

97 - Celal Yeniçeri, "İslam İktisadının Esasları" s. 360

98 - Hamdi Döndüren, "Para, Faiz ve İslam" s. 185 İSAV

* Bkz. Celal Yeniçeri a.g.e. ; s. 170.

Daha önceki bölümlerde aktardığımız gibi, ticaretten amaç kardı ve bu da ucuza alıp pahalıya satmak şeklinde gerçekleşiyordu. Bu bakımdan fiyat üretim bahsindeki mahiyet olarak farklılık arz etmektedir. Bundan başka ticaretin acımasız bir meslek olduğunu, rekabet şartlarının cesaret ve atılganlık gerektirdiğini, bunun da tüccarların ahlaki yapılarını değiştirdiğini düşürdüğünü aktarmıştık.

Ancak bizim esas konumuz, tüketim modelinde ve bahsinde devletin yeri ve konumu olacaktır. Tüketici piyasalarında devletin bolluk (işleklik) ve durgunluk zamanlarında alacağı pozisyonun, takınacağı tavrın piyasaları düzenleyici etki yapacağını, devlet harcamaları bahsinde anlatmıştık. Bizim ele alacağımız boyutu, tüketimin kontrolü, israfın önlenmesi, iddihar, ihtikar gibi piyasanın kötülüleriyle mücadelede devletin görevi ve rolü nihayet ihtisab müessesesi ve muhtesibin çalışma şartları olacaktır.

a) Tüketimin Kontrolü ve Yönlendirilmesi

İbn Haldun'un tüketimi kontrol mekanizması, üretimin yönlendirilmesiyle başlamaktadır. Üretimde yapılan öncelikler sıralaması ve üretimin bu yönde teşvik edilmesi tüketim modelinin temelini teşkil eder. İbn-i Haldun'un tüketim modelinde tüketimi belirleyen iki önemli unsurdan birincisi ihtiyaçlardaki önceliklerdir. Bununda belirleyicisi cemiyetin (devletin) bulunduğu aşamadır. İkincisi fert bazında gelir durumudur.

İhtiyaçları 1- Zorunlu 2- Hayatı kolaylaştırıcı 3- Hayatı güzelleştirici olarak sınıflamıştık. Seculer bir yaklaşımla bu ihtiyaçların tatmin tarzı tamamiyle gelire bağlıdır. Çünkü insan homo economicus (ekonomik hayvan) dır. Dolayısıyla bunları takip eden aşamada aşırılık (lüks ve israf) vardır. Zira tercihlerin tek belirleyicisi gelir olmaktadır.

İbn Haldun'a göre cemiyet hem zengin ve fertlerinin geliri yüksek olduğu halde ihtiyaç tatmini sıralamasında dini, ahlaki, örfi değerlerin ve asabiyyetin sağlamlığı ile tabiiliği takip edebilir ve mutedil bir hayat sürebilir.

İbn Haldun'un modelinde tüketici davranışlarını belirleyen tek faktör gelir değil dini, milli, ahlaki değerlerle yüklü asabiyyettir ki tercihlerini bu

değerlerle yükleyen ve tesbit eden fertlerden (müslüman insan) oluşan bir cemiyet devlet olmaya ve hakimiyet kurmaya müstehaktır. Bundan başka tabii hayatın gereği olan ihtiyaçlar sıralamasını, dolayısıyla tüketim tercihini fert bazında cemiyetin genel gelir düzeyi belirleyecektir. Çünkü islamda müslüman fert cemiyetten bağımsız değildir. Gelirim çoksa istediğim gibi harcarım diyemez. Kişisel gelirinden, kişisel davranışlarından ve tüketim alışkanlıklarından cemiyete karşı sorumludur.

Devletin sorumluluğu ferdin sorumluluğundan ârî değildir. Ferdin gösterdiği hassasiyeti devletde göstermek zorunluluğundadır. Bugünün islam ülkelerinde tüketime olan tabii eğilim, genel kavram tüketimin azaltılması doğrultusunda olmasına rağmen oldukça yüksek seviyelere çıkmaktadır. Tüketimdeki bu artış gelirin adil dağılımı, istifçiliğin kötü görünmesi (lanetlenmesi), enflasyon, kalkınma vb. gibi birkaç faktörden meydana gelmiş olabilir. Şu bir gerçek ki bir islam ekonomisinde (devletinde) bu tüketim faaliyetleri acımasızca maddi çıkarlar peşinde koşan batının yaşam biçimi ve hayat standardı anlayışından farklı olarak sosyal ve ekonomik gelişme safhalarında islam kültür değerlerine dayalı bir büyümü biçiminde yorumlanmalıdır (anlaşılmalıdır).¹

Tüketim tarzı hem üretimi hem de tasarruf meylini belirleyeceği için -dolayısıyla yatırımı ve kalkınmayı- bir devletin en temel ekonomik problemi olarak ortaya çıkacaktır. Kalkınmakta olan ülkelerin çözmesi gereken hayati bir mesele olarak durmaktadır.

Tüketimin kontrolünde kontrol edilmesi gereken birinci grup yüksek gelir gruplarıdır. Zira tüketimleriyle hem piyasayı etkileyen hem de tüketim ve yaşayış tarzlarıyla halkın büyük çoğunluğunun dikkatini toplayan ve yine model (örnek) oluşturan grup bu gruptur. İbn-i Haldun'a göre bu grupların -zenginler, tüccarlar, devlet adamları, yöneticiler- tüketim ile ilgili davranışları devletin güçlü (asabiyyet bakımından) olduğu zamanlarla mutedil, aşırıya kaçmayan düşük gelir gruplarının tamah ve iştahını kabartmayacak bir haldedir. Yerleşik hayatın tamamlanması ve yıkılış çağının geldiği zamanlarda ise bunun tam aksine lüks, israf ve aşırılığın hat safhada olduğu gerçeğidir.

Bunun sebebi şudur; cemiyetler halinde birbirine yardım ederek imar

ve istihsal ile meşgul olanlar geniş ve medeni hayatın icad, itiyad ve vasıtalarını elde ettikten sonra tabiat icabı olarak, bolluğun itiyat ve ihtiyaçları içinde yaşarlar.¹⁰⁰ İbn Haldun'a göre bu halden kaçınmak mümkün değildir. Ancak bunun geciktirilmesi ve devlet ömrünün uzatılması mümkündür.

Cemiyetler devletin kuruluş aşamasında tüketim bakımından bu durumda değildirler. Başlangıçta asabiyyetin sağlamlığının göstergesi ve devlet kurmak gücünde olmanın işareti sayılan hayır, iyilik, cömertlik, civanmertlik... ufak kusurları affetmek, hayatlarını temin edemeyenlere yardım, ...şiddetli hallere dayanmak, şeref ve namusları korumak için paralar sarfetmek, şeriatı ululamak, ...bilginlere saygı göstermek, onların gösterdiği sınır içinde hareket etmek, din ve diyanet ehilleri hakkında iyi niyet ve dualarından ümitlenmek, ululardan ve şeyhlerden utanmak, zulüm ve tecavüze uğrayarak zayıf düşenleri korumak ve onların hallerini düzeltmeye ve adaleti hakim kılmak gibi meziyetler yanında ibadetle meşgul olurlar, verdikleri sözleri tutarlar vb.¹⁰¹ gibi tüketimleri de bunun gibidir. İsrar etmezler, lükse dalmazlar. Bu durumun uzun sürmesi devlet ömrünün de uzun sürmesi manasındadır. Aksi halde yıkım kaçınılmaz bir son olur. İnsan medeni hayatta bunları en mükemmel ve son derece bir surette yaptıktan sonra arzularına itaat edip kullanmaya başlayınca bu nesnelerin birçok çeşit ve türlüünün güzellerini arzu eder. Halbuki bunlar insanın dünya hayatını düzenlemeye ve islahına yardım etmediği gibi, ahireti içinde bunların lüzumu yoktur.¹⁰²

İbn Haldun'un tüketim konusundaki orjinal bir açılımı da cemiyetlerin yenildikleri kavimlerin ya da milletlerin hal ve tavırlarını, giyimlerini, hatta din ve diyanetlerini örnek almalarıdır. Bugün Türkiye'nin hakim sınıfları diyebileceğimiz zenginler ve devlet erkanının giyim, tavır, müzik zevki hemen her sahada Avrupa'lıları taklit etmeleri, siyasi, iktisadi politikaları bile oradan ithal etmeye çalışmaları İbn Haldun'un görüşünü ispat ediyor.

İbn Haldun'a göre bunun sebebi şudur; nefis ve kalp daima kendi kavimlerine galebe çalmış ve kendi kavmine boyun eğdirmiş olanların ol-

100 - MU 2/297 MSU 2/866

101 - MU 1/366 MSU 1/458

102 - MU 2/297 MSU 2/866-7

gunluk ve üstünlüklerine inanır. Bu da kendisine galebe çalanı ululamak, kalbinde yerleşmiş veyahut kendisinin ona boyun eğmesini tabii sebeplerden olmayarak kendisini yenen bir kimsenin kemal ve fazilet sahibi olmasından ileri gelmiş olduğu inanında olmasından ve bu hususta yapılmasından ileri gelir. Yenilen kimse bu hususta yanlış fikre kapılarak buna inandıktan sonra bütün iş ve hareketlerinde kendisini yeneni örnek edinir ve ona benzemeye çalışır.¹⁰³

Zengin bir cemiyetin fertlerinin tüketim alışkanlıklarının taklidi Türk gibi üretip Alman gibi yaşamak fakir cemiyetin fertlerini ve bütün bir toplumu fakirliğin kısır döngüsüne hapsetmeye yeter ve artar. İbn Haldun'a göre bütün bu tekellüflü hayat sonuçta ahlaksızlığı beraberinde getirir.

...nefis diğer çeşitleri arzu eder, fısk ve fücür artar, meşru ve gay-rimeşru yollarla geçinme vasıtaları elde etmek üzere türlü çarelere başvurulur. Fikirler bununla meşgul olur. Bunun sonucu olarak, yalancılık, kumar, aldatma, hırsızlık, yalandan and içme ve ihtikar hüküm sürer. Bu ahlaksızlık ve onun namus ve şerefe dokunan kötülükleri -Türkiye ve Dünya'da olduğu gibi- herkesin gözü önünde açık bir surette işlenir. ...zina ve lutilik çoğalır. Bu nesilleri inkıza götürür, veyahut lutilikde olduğu gibi beşer nevinin büsbütün yokolup gitmesini icab ettirir.¹⁰⁴

Bütün bu kötülüklerin tüketim alışkanlıklarının ve ölçsüzlüğün bir sonucu olması son derece düşündürücüdür. Nesli bozan, devleti yıkıma götüren ve nihayet beşer nevini yok eden bir virüsdür zararlı tüketim.

İbn Haldun'un daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz, devletin müdahale edeceği, müdahale etmesinin bir görevi olduğu önemli bir noktadayız. Temel ilke olarak, İbn Haldun'un sıraladığı ve şeriatın korunmasını emrettiği beş temel mefumun (akıl, nesil, can, mal, din) korunması için gerekli tedbirleri almak ve her türlü yaptırımı uygulamak devletin yetki ve sorumluluğundadır. Bu sorumluluğunu yerine getirirken, şarının izin verdiği bütün ceza ve yaptırımların yanında, bu olumsuzlukların ortaya çıkmasını engellemek te yine devletin temel görevi olmalıdır.

İbn Haldun bu gibi olumsuzluklar ortaya çıkmadan halka bazı yap-

103 - MU 1/375 MSU 1/466

104 - MU 2/301-302 MSU 2/870-871

tırımlar uygulanması gerektiği yönünde görüş beyan etmemiştir. Bunun temel nedeni dejenerasyonun yüksek tabakalardan başlıyor olması olsa gerektir. Zira lüks ve aşırılığa kaçanlar bu gruplardır.

Devletin alması gereken tedbirler ekonomik olmaktan öte, asabiyyetin korunması, ahlaki ve dini yoğun bir eğitim ve öğretimin verilmesi ve dahada önemlisi devlet adamlarının iyi örnek olmaları ve-veya iyi örnek olabileceklerin seçilmesi olmalıdır.

Çünkü bir vehim ve düşünceye hükümdar kendini kaptırırsa, tebaası göz açıp kapayıncaya kadar az bir zaman için dahi olsa, onu gözlerinden kaçırmadan arkasından takip eder.¹⁰⁵

Neticede yıkım kaçınılmaz olsada, elli yıllık devlet ömrünü beş yüz yıla çıkarmak mümkün olacaktır.

İbn Haldun görüşlerini şu ayetle destekler "Yüce Allah; Bir şehir ve bölgeyi helak etmek istediğimizde biz onun bolluklar içinde yaşayan cebbarlarına kötülüklerden sakınmayı emrederiz, onlar bizim buyruğumuzun tersine olarak fasık kesilirler ve bununla cezaya çarpılmaya müstehak olurlar. Biz artık o şehir ve bölgeyi yer ile düz bir hale getiririz (17/17)" ayetinin anlamı işte budur.¹⁰⁶

Devletin tüketimin kontrolü ve yönlendirilmesi meselesindeki temel görevi içki, kumar, fuhuş sektörlerinin yasaklanması bir sektör olmaktan çıkarılmasıdır.

Bu haramların yasaklanması ve yasağın denetlenmesi görevini devletin üstlenmesi, yalnızca İbn Haldun ve islami devlet modellerinin öngördüğü bir mevzu değildir. Bütün batılı ve diğer devletler bu kötü alışkanlıkları önlemek ve ortadan kaldırmak, kendi nesillerini korumak için tedbirler almaktadırlar. Ferdi vakaların önlenmesi meselesini ihtisab müessesesi bahsinde ele alacağız. Ancak devlet umumi manada bu üç fiilin işlenmesini ve ilgili maddelerin bu sahada kullanılmak üzere üretilmesini ve tüketilmesini hukuki (cezai) bakımdan çerçevelemek durumundadır.

Bizim cemiyetimizde genellikle sözünü ettiğimiz yüksek gelir gruplarında ve diğer toplumsal katmanlarda özentiyle başlayan sigara, içki, kumar, fuhuş (çapkınlık) gibi yıkıcı, yıpratıcı, haram olan (büyük gü-

105 - MU 2/71 MSU 1/707-708

106 - MU 2/300 MSU 2/869

nahların), kötülüklerin zamanla kötü alışkanlıklar ve bağımlılıklar haline geldiğini biliyoruz. Yüksek gelir gruplarını temsil eden yüksek baskı grupları, bu tür kötü fiillere özendiren reklam ve promosyonların yasaklanmasına engel olmaktadır. Bunun için bütün medya unsurlarını ve lobileri ve hatta devlet rejimini alet ederek kullanmaktadırlar. Bira reklamlarının yasaklanması ile ilgili koparılan fırtınalar hafızalardan silinmiş değildir. İçki reklamının yasaklanmasının rejimi tehlikeye düşüreceği tezleri, en çok rağbet gören tezler olmuştur.

T.C. Anayasası gençlerin söz konusu alışkanlıklardan korunması görevini devlete vermiştir. Bu anayasa maddesinde ve kalkınma planlarında iktidar mensubu ya da muhalefet parti programlarında benzer hatta çok daha iddialı tezler ortaya atılmakta, ancak tatbikat bütün bunların zıddına gerçekleştirilmektedir.

Türkiye'de içkiyi devlet üretir ve satar. Fuhuşu televizyon dizi ve filmleriyle teşvik eder ve teşvikçilere göz yumar. Kumarı (milli piyango, kazı kazan, toto ve loto) bizzat devlet kendisi organize eder. Bizim devlet modelimiz ne İbn Haldun'un ve islami devlet modellerine, ne de modern devlet modellerine uyar.

Bu ve benzeri fiiller korunmaları gereken şariden buyurulan beş temel değerın ikinci derecedeki düşmanlarıdır. Önlenmeleri ve tedavileri hem pahalıdır, hem çok zordur.*

b) İsrafın Önlenmesi

Tüketim bahsinin çok önemli boyutunu israf oluşturur. Asli ihtiyaçlar ve ilk sıralardaki ihtiyaçlar dururken daha üst seviyedeki ihtiyaçları gidermemiz, tüketimde israf olur ki Kuran'da bu yasaklanmıştır. İsraf yasak olunca üretim faaliyetlerinin de buna göre yürütülmesi gerekmektedir. Çünkü lüks sayılacak malların üretilmemesi sayesinde, büyük ölçüde tüketimde israfın önüne geçilmiş olur. İsrafı kaynağında önlemek hem üretim hem de tüketim siyaseti olmalıdır.¹⁰⁷

İbn Haldun'a göre israf devletlerin geçirdiği aşamalarındaki asabiyyet, gelir durumlarıyla ilişkilidir. Asabiyyetin ve gelirin korunup sağ-

* Geniş bilgi için bkz. Yusuf el Kardavi a.g.e. s. 538
107 - Celal Yeniçeri, "İslamda Devlet Bütçesi" s. 179

lamlaştırılamaması, devlet kurmaya, bir bakıma millet olmaya engel bir haldir.

İsraf ve devletin ömrü birbirinin hem belası hem devasıdır. İsraf hem yıkılışın göstergesi hem de yıkılışın sebebidir. Daha önce belirttiğimiz gibi bozulma halkdan değil yöneticilerden başlamakta ve "halk hükümdarın dinindedir" vecizesine uygun olarak tabana yayılmaktadır. Bu hiyerarşi devlet başkanından diğer yöneticilere ve zengin gruplara ve tabana doğru yayılan bir yol izler.

İbn Haldun bu durumu ...devletin ricalin israfı, refah ve bolluğa alışması arttıkça ihtiyaç ve masraflar derece derece artar ve çoğalır.¹⁰⁸ Bu artan masraflar ve lüks yalnızca görünüş olarak halkın moralini bozmakla kalmaz, artan masrafları karşılamak için yeni vergiler, cezalar birbirini izler. Cemiyetin düzeni bozulur. İbn Haldun'a göre israf bütün mefhumlarla bağlantılıdır. Bunun için... israflar sarfiyat ve vergiler çok olduğu için, istihsal ve imar için çalışmanın faydası görülmez¹⁰⁹

İsraf o derece önemlidir ki, tüketime ve vergilere bağlı olarak üretim ve imara ve nihayet devletin yok olmasına kadar pek çok sonuçlar doğurmaktadır.

Halbuki, israfı varan aşırı tüketimin islam (ekonomisinde) hiç yeri yoktur. Ölçünün altındaki tüketimde izin verilmez.¹¹⁰ "Ve onlar ki harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler, ikisi arasında orta bir yol tutarlar. El Furkan/67"

İslam ekonomisinde harcamalar bütünüyle dengeli olmak zorundadır. İslam meşru harcamalara müsaade ederken hem israfı hem de cimriliği yasaklamıştır. Mukaddes Kur'an sosyal faydası olan harcamaları teşvik ederken, gelecek nesiller için alınacak ekonomik tedbirleri de özen-dirmiş olmaktadır. Bu islamda tüketimde itidal kavranını oluşturmuştur.¹¹¹ Tüketimde israf devletde olduğu kadar fert bazında da ele alınmıştır. Devlet başkanından başlayan ferdi sorumluluk bütün bir cemiyeti sarmadıkça ideallerin gerçekleşmesi mümkün olamayacaktır.

Gizli veya açık olarak başkasının malına tecavüz etmeyi meneden bir mal kutsiyeti bulundurduğu gibi, insanın kendi malını da boşu boşuna kayıp ve israf etmesini veya sağa sola saçmasını meneden şahsi mal kutsiyeti

108 - MU 2/59 MSU 1/698

109 - MU 2/60 MSU 1/699

110 - M. A. Mannan, "Çağdaş Ekonomik Konular ve İslam" s. 56

111 - M. A. Mannan, "Çağdaş Ekonomik Konular ve İslam" s. 59

vardır. Burada milletin şahıs mallarında hakkı vardır ve o her mülk sahibinin arkasında gizlenen bir mülk ve hak sahibidir. Bunun için islam, malını heder eden, ahlaksız beyinsizin malına el koymasını milletin (devletin) bir hakkı olarak kabul etmiştir. Bu mevzuda Kuran buyurur: "Allahın sizi koruyucu kılmuş olduğu mallarınızı beyinsizlere vermeyin, kendilerini bu malın geliri ile rızıklandırıp giydirin ve onlara güzel söz söyleyin. Nisa/5" Burada Allah Teala bütün ümmete "...mallarınızı beyinsizlere vermeyin..." ifadesiyle hitap etmekte ve zahirde kendi mallarına fakat hakikatta ümmetin bütün fertlerinin mallarına işaret etmektedir. Çünkü, her ferdin malı aslında mensub olduğu bir milletin malıdır.¹¹² ...islam kaynakları harcamada davranışlara kazandırmak istediği disiplin yanında, kişinin kendi serveti üzerinde mutlak tasarruf yetkisi olmadığı, zira o servette toplumun bazı kesimlerinin de hakkı olduğu ve gerektiğinde harcanması zorunlu olacağı gerçeğini benimsettirmekte ve "...ihtiyacınızdan artanı verin. Bakara/220" diye emredilmektedir.¹¹³

Yakın olana (akrabaya), düşküne, yolcuya hakkını ver. Elindekini saçıp savurma, saçıp savuranlar şüphesiz şeytanlarla kardeş olmuş olur. İsra/26-27

Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütünde açıp tutumsuz olma. İsra/29

Onlar sarfettikleri zaman ne israf ne de cimrilik ederler. Furkan/67

İbn Haldun devlet başkanlarına cimrilik ve israfın yasak olduğunu, ihsan politikasının kılıç kullanmaktan etkili olduğunu söylemekte, iyilik ve yardımdan söz etmektedir.¹¹⁴ Ayrıca masraflar ve israflar çoğalır¹¹⁵ demek suretiyle, masraf ve israfı birbirinden ayırmaktadır.

İbn Haldun'un aşırı üretim ve tüketim ile noksan üretim ve tüketime karşı olduğu açıktır.

Eğer (bir cemiyette) aşırı bir tüketim varsa, bunun manası iki şıktan biridir. Ya servet birkaç kişinin elinde toplanmış, geniş halk kitleri ihmal edilmiştir ya da yatırım fırsatlarında aşırı noksanlık vardır, ya da her ikisi birden mevcuttur ki önemli bir politikayı içerir. Yetersiz tüketim ise en üst seviyedeki görüş açısından bakıldığı zaman ya halkın elindeki satın alma gücünün eksikliğinden ya da uygun eşya ve hizmetlerin noksanlığından

112 - Yusuf el Kardavi, a.g.e. s. 539

113 - Sabri Erdoğan, a.g.e.; s. 35

114 - MU 2/105 MSU 1/729

115 - MU 2/103 MSU 1/728

meydana gelmiştir.¹¹⁶

İsrafın bir önemli boyutu (belki en önemlisi) gösteriş tüketimidir. Gösteriş tüketimi şeklinde ortaya çıkan israfın temel nedeni, ahlaki dejenerasyon ya da büsbütün ahlaksızlıktır. Ahlak ise dini, milli, kültürel vb. değerlerin bütünüdür. Bir insan ideal müslüman tipinden uzaklaştıkça, gösteriş tüketiminin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bir kimsenin hem gelirinin yüksek, hem de statüsünün (toplumsal) iyi olması halinde gösteriş tüketimi yapmaması için kendisinin bağlayıcıları olması gerekir. Vicdan, insaf diye tarif ettiğimiz hallerin görülebilmesi için ahlakilik olması gerekmektedir.

Aşırılığa kaçan insanı Hristiyanısa Hz. İsa'nın, Musevi ise Hz. Musa'nın, Müslümansa Hz. Muhammed'in yoluna davet edebiliriz. Fakat muhatabınız tastamam korunan Kuran ya da muharref İncil ve Tevrad'ın hiçbirine inanmıyorsa çok zor durumdasınız. Onu etkileyecek herhangi bir ölçüden mahrumsunuz. M. Akif'in dediği gibi ahlaki yüksekliğin kaynağı, Allah korkusu ve sevgisidir.

Ne irfandır veren ahlaka yükseklik, ne vicdandır

Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır. Safahat

Faziletli insan olabilmek için Allah'dan korkmak, Allah'dan hakkıyla korkmak için bilgili, kültürlü olmak gerekir. Yoksa "insanda iman ve kültür eksik olursa insan şekle takılır, manayı unuttur".¹¹⁷

İbn Haldun'un haber verdiği "zevkler ve nimetler içine dalma"¹¹⁸ şeklinde ve ipekli elbiseler ve süslenmelerle son haddine varan gösteriş tüketimi cemiyeti ve devleti eskitmekte, tamamıyla ortadan kaldırmaktadır.¹¹⁹

İslam çatısında her ferdin tüketim davranışının başkasınınkinden bağımsız olmadığını, aksine kilit varsayımlar meydana getirdiğini görmekteyiz. İslam ekonomisinde her ferdin tüketim davranışının diğerine bağımlı kılınması bir gösteriş etkisi yapmak için değil, fakat bir islam ahlak etkisi meydana getirerek daha zengin nüfus kesimine, fakirlerin gelirini yükseltmek hususunda transfer ödemesi yapmak zorunluluğunda olduklarını ikaz etmek içindir.¹²⁰

116 - M. A. Mannan, "İslam Ekonomi Toplumunun Kuruluşu"; s. 59; Fikir Yay. İst. 1989

117 - İ. Erol Kozak, 20. 10.1987 tarihli ders notu, A.Ü. Erzurum

118 - MU 1/374 MSU 1/465

119 - MU 1/374 MSU 1/465

120 - M. A. Mannan "İ. ve Çağdaş Ekonomik Konular" s. 60-61

Cemiyetin mahfedicilerinin (fesada uğraticılarının) başında bir kesimin lüks ve israf içinde gösterişli yaşayışı, diğer tarafta bu lüks nispetinde sefalet içinde olan yığınla kalabalıkların varlığı durumu vardır.

Bediuzzaman bu durumu şöyle açıklar: "Hayatı içtimaiyede bütün ihtilaller, fesadlar ve bütün ahlaki rezilenin iki kelimedenden doğduğunu görürsünüz. Birisi ben tok olayımda başkası açlığından ölürse ölsün bana ne, ikincisi sen zahmetler içinde boğulki ben nimetler ve lezzetler içerisinde rahat edeyim.

İsraf ekonomisinin had safhaya ulaşması, gösteriş tüketiminin artması, enflasyon gibi dolaylı ve haksız vergiler, kolay para kazanma ve faiz gibi kısa sürede dengeleri zenginler lehine, fakirler aleyhine bozucu kötülenmiş fiiller, dolayısıyla haksız kazanç, artan yeraltı ekonomisinin gücünün yansması, devleti yönetenlerin tekellüflü hayat sürmeleri ve bunun devamı için her çareye başvurmaları gibi insanda bulunan kötülük ve hayırsızlığın devleti yıkıma götürmesi mukadderatı ise bunun zıddı olan "insanda bulunan iyilik ve hayra meyiletme özelliği, siyaset ile devletçiliğe muvafıktır, çünkü hayır siyasete uygundur."¹²¹

İbn Haldun ister devlet idarecisi olsun, ister tüccar ya da cemiyetin herhangi bir ferdi, lüks, israf ve gösteriş tüketimine dalmış olan ferdin durumunu tahlil ederken "tekellüflü yerleşik hayat süren kimse, kendisi için zararlı olanları defetmeye muktedir olmadığı gibi, karakter ve tabiatını düzeltmek üzere çalışmak kudretinde de değildir".¹²² "Ben yerleşik ve tekellüflü hayat sonunda husule gelmiş olan ahlak ve itiyadların fesadın kendisi olduğuna kaniyim. Çünkü kişilerin insaniyetleri ancak kendileri için faydalı ve hayırlı olan şeyleri elde etmek ve kendileri için zararlı olan nesnelerden uzaklaşmak tabiatında olmaları ileler."¹²³

Tüketim modelinde de İbn Haldun temel hayat felsefesinde (islam nizamına uygun olarak) ölçü aldığı orta yol-itidal- temel kavram olarak karşımızdadır. Hem İbn Haldun, hem de kendisinden öncekiler ve çağdaş islami devlet teorisyenleri ve islam iktisatçıları ifrata kaçmadan, tefrite düşmeden "yiyiniz içiniz, israf etmeyiniz" emrine uygun olarak hareket etmeyi salık vermektedirler.*

121 - MU 1/363 MSU 1/458

122 - MU 2/303 MSU 1/817

123 - MU 2/302 MSU 1/816

* İslam ortamın şartları ve toplumun durumu gerektirmediği takdirde dar bir geçime davet etmemektedir derssek bir haramı helal kılmadığımızı sanıyoruz. S. Kutup, a.g.e. s. 198

...Helal ve haram açık ikisi arasındada şüpheli şeyler vardır ve bu üç şey şartlar ne olursa olsun hep bir arada bulunacaktır. Hatta farzımahal, haram yeryüzünde bir tek helal şey kalmayacak şekilde dünyayı kaplasa, bu durum yinede haramdan sakınma ve helal arama vecibesini ortadan kaldırmadığı gibi, harama dalmanın ve gayri meşru işlemlere yeltenmenin gerekçesi de olamaz. Gazali'ye göre böyle bir durumda yapılacak şey şudur; bütün toplumu kapsayacak şekilde tüm geçmişe çizgi çekmek ve her sahada bütün hükümleri içinde bulunan zamandan itibaren yeniden başlatmak. Çünkü sınırını aşan şey zıddına dönüşür, her şey haram oluncada her şey helal olur.¹²⁴

c) İhtisap Müessesesi ve Muhtesibin Yetki Sınırı

İbn Haldun'un devlet telakkisi içerisinde son derece geniş sınırları olan (sınırsız denebilecek) devletin yetki ve sorumluluk sahasında yine aynı derecede denetim yapan bir teşkilat var ki bu da ihtisap müessesesi (muhtesiplik) dir.

İbn Haldun'a göre "muhtesiplik (esasen) dini bir görev olup kötülükten alıkoymak ve iyiliği emretmekten ibarettir. Kötülükten alıkoyma ve iyiliği emretme müslümanların iş ve idareleri başında bulunanların üzerine yükletilen bir farzdır."¹²⁵ Bütün islami kamu görevlerinin amacı yalnızca iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymaktır.*

İslam dünyasında Hz. Peygamber devrinden itibaren varlığı bilinen "Hisbe" Hz. Ömer zamanında tam teşkilatlı bir müessese haline geldi.¹²⁶ Hisbe teşkilatı Abbasilerde, Endülüste, Fatimilerde, Mısır Memlûkları'larında olduğu gibi diğer müslüman Türk devletlerinde de vardı. İhtisap müessesesi büyük ölçüde Abbasi devleti tarafından geliştirilerek teşkilatlı bir hale getirildi.¹²⁷

İhtisab kelimesini derli toplu olarak şöyle tarif edebiliriz; devletin vaz ettiği kanunları icra, aykırı hareketlerden sakındırma ve belde ahalisinin işlerini islam hukukunun esasları çerçevesinde kontrol etme görevine ihtisab denir.¹²⁸

Muhtesip halkı şehir ve ahalisinin fayda ve maslahatlarına uygun ha-

124 - Sabri Orman, a.g.e.; s. 114

125 - MU 1/574 MSU 1/607

* İbn Mesud (r.a.) Yaşayan ölü kimdir diye sorulunca "iyiliği bilmeyen, kötülükten alıkoymayandır" buyurmuştur. İbn Temiye, a.g.e. s. 108

126 - Ziya Kazıcı, "Osmanlılar da İktisat Müessesesi" s. 13.; Zafer Mat. İst. 1987

127 - Ziya Kazıcı, a. g. e. ; s. 18

128 - Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Kanunnameleri" c. 1 - s. 234.; Fey Vakfı Yay. İst. 1990

reket etmeye sevkeder. Yollardaki kalabalık ve sıkışıklıklara engel olur. Hamalların ve gemicilerin fazla yük yüklemelerini meneder. Yıkılma tehlikesi gösteren yapıların ve evlerin yıktırılmasını sahiplerine emreder. Yollardan geçip gidenler için zararı dokunabilecek nesneleri ortadan kaldırır. Okullardaki öğrencileri aşırı döven öğretmenlerin ellerine vurur.¹²⁹

Yetkilerinden sadece küçük bir kısmını sıraladığımız muhtesibin seçimi/tayini nasıl yapılyordu?

İslam hukukunda vazifeye tayini açısından hakkında farklı görüşler bulunan muhtesibin bu durumla ilgili olarak bir kısım ulema "tayin ya devlet başkanı veya onun tarafından nasb edilmiş vali vasıtasıyla yapılmalı derken, İmam Gazali ile diğer bir grup ulemada tayin için izin gerekmeceği görüşündedir. Zira bunlara göre münkeri gören kimse derhal müdahale etmek zorundadır. Bunu yapmadığı takdirde günahkar olur."¹³⁰

*

İbn Haldun'a göre ise "müslümanların idaresi başında bulunan zat ehliyetli olanı bu göreve tayin eder."¹³¹

Muhtesibin tayini için aranan şartlar:

- Müslaman olmak
- Mükellefiyet (çocuk olmamak)
- Erkek olmak
- Adalet
- İzin
- Kudret
- İlim
- İlmi ile amil olmak
- Allah rızası
- Vera ve takvaa
- İyi ahlak sahibi olmak

Bernard Lewis'de kaynak vermeden İstanbul'daki muhtesibin ulema sınıfından biri olduğuna değinir.¹³² Muhtesib tayininde aranan şartlar ve gösterilen hassasiyetin derecesi devlet başkanı seçiminde gösterilen hassasiyetten daha az değildir. Muhtesib bir nevi devlet başkanlığı yetkisi ile

129 - MU 2/575 MSU 1/607

130 - Ziya Kazıcı, a.g.e. s. 52

* İbn-i Haldun'a göre ise müslümanların idaresi başında bulunan zat ehliyetli olanı bu göreve tayin eder.

131 - MU 1/574

132 - Ziya Kazıcı, a.g.e. s. 57-58-59

donatılmıştır ve hatta kendisinde savcı, hakim yetkileri de mevcut bulunmaktadır.*

Muhtesiblerin hükümleri, kadı ve hakimlerinki gibi duruşmalara hak ve hukuk dava ederek çekişmelere bağlı değildir. Muhtesib kendisine belli olan her işe ve incelenmek üzere kendisine sorulan ve belli olan hal ve işlere bakar, hükmeder, onun görevi yalnız davalara bakmak değildir.¹³³

Muhtesiblik son derece önemli bir kamu görevidir. Zira muhtesib hem sorgulama, ceza verme ve cezayı tatbik yetkisine haizdir.

Bu nedenle olmalıdırki ...kamu görevi bunu Allah'a yaklaşıtrıcı bir ibaret olarak kabul eden ve bu konuda üzerine düşeni imkanı ölçüsünde yapan kişi için, iyi işlerin en üstünlerinden biridir. Nitekim Ahmet bin Hanbel Müsnedinde Hz. Peygamber'in "yaratıkların Allah'a en sevimlisi, adaletli devlet başkanıdır, en sevimlisi ise zalim devlet başkanıdır" buyurduğunu nakleder.¹³⁴

Muhtesibin iktisadi hayat ile ilgili görevleri son derece geniştir. İbn Haldun Muhtesibin bütün ölçü ve tartılarla ilgilendiğini, kaliteyi** aldatmayı kollamakla görevli olduğunu yazar. ...o hile ve aldatmalara, yiyecek ve içecek maddelerinde hile kullananlara, yüksek fiyatla satanlara ve bundan başka isbatı delil ve tanıklara muhtaç olmayan hususlara, ölçü ve ölçeklere bakar, suçluları cezaya çarptırır.¹³⁵

Muhtesibin görevleri arasında Türkiye'de yeraltı dünyası (çek, senet mafyası adıyla maruf) tarafından yapılan "borçlarını zamanında ödemeyenleri insafla iş görmeye mecbur etmek¹³⁶" de vardır.

* Eski hukukumuzda muhtesib ölçü ve tartı davalarına, aldanma ve aldatma ile ilgili davalara ve borcun ifası konusunda çıkan uyuşmazlıklara da bakabilmekteydi. A. Akgündüz, "Osmanlı Kanun." 1/234

133 - MU 1/575 MSU 1/607

134 - İbn Teymiye, a.g.e. ; s. 28

** Kalitesiz dokunan elbiselerin parçalanmasının ve yakulmasının cayiz olması gibi imalatı karışık malların yok edilmesinin caiz olduğuna fetva vermeleri... İbn-ul Kattan 'İyi dokunmayan yorganlar hakkında ateşte yakılır' demiştir. İbn Teymiye, a.g.e. ; s. 91-92

135 - MU 1/575 MSU 1/607

136 - MU 1/575 MSU 1/608

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Yaptığımız çalışmada İbn Haldun'un sosyal siyaset müesseselerinin en büyüğü olan devlet ile ilgili görüş ve yaklaşımlarını, çağdaş ihtiyaçlarımızın ve problemlerimizin tesbitinde ve çözümünde faydalı olabilmek düşüncesi ile yapabildiğimiz ölçüde mukayeseli olarak açıklamaya çalıştık.

Hareket noktamız cemiyetin oluşumu ve geçirdiği aşamalar ve nihayet devletin ortaya çıkışı, gelişmesi ve devletin kurucu güçleri ve bunların muhafazası olmuştur. Bütün bu çıkarımlar çağdaş bir düşünürün modern çözümlerini tahlil etmek şeklinde olmamış İbn Haldun'un de-yimiyle kendisi tarafından kurulmuş olan Umran ilminin çok boyutlu, geniş çerçevesinden çıkarımlar yapmak şeklinde olmuştur. Umran ilmi yalnızca tarih ilmi ya da sosyoloji ya da bir başka sosyal bilim değildir. Bütün sosyal bilimlerin tarih süzgecinden geçirilmiş ve istikbale ait önerilerde bulunulmuş bir yekünüdür.

Bizim İbn Haldun'un devlet görüşünü (imkanlar ölçüsünde sosyal siyaset açısından) yazmaya iten temel neden İbn-i Haldun'un görüşlerinin halen dünya gündeminde bulunan ve tartışılmakta olan iktisadi ve sosyal hayat ile ilgili mesele ve problemlerin çözümüne sunmuş olduğu ve çağın önünde bulunan bir orjinallik arzeden fikirleri ve önerileridir. Bir başka boyutu ise yine çok tartışılan İbn Haldun'un görüşlerinin kaynağının islami ya da gayri islami olup olmadığı konusudur.

Çalışmamız neticesinde gördükki İbn Haldun'un temel kaynakları islamın temel kaynaklarıdır ve İbn Haldun'un görüşlerinde islami temüllerle en ufak bir çatışma söz konusu değildir. Bazı konulara getirmiş olduğu farklı çözüm önerileri ve mevcut konuları değişik bir bakış açısıyla değerlendirmiş olması, sanki o görüşlerde mevcudun değerlendirilmesi değil sunulan öneriler ve fikirler olarak değerlendirilmiş ya da öyle gösterilmek istenmiştir.

İktisadi konulara yaklaşımı zaman zaman marksizmin (tarihi materyalizmin) kurucusu olarak değerlendirilmesine "ekonomik yapıya ve

Üretim tarzına önemli bir yer vermesi böyle bir değerlendirmeye neden olmuştur". Zaman zaman kapitalist, liberal bir görüşe sahip olduğu değerlendirmeleriyle de karşı karşıya kalmıştır. "İstismar olgusunun varlığını kabul etmesi, ancak bunun gerekli ve faydalı olduğunu kabul etmesi nedeniyle."

İbn Haldun mukaddimesini okuyan bir kişinin İbn Haldun'un asabiyyetin korunması ile ilgili görüşleri nedeniyle ırkçı olduğuna, şeriatın emirleri konusunda göstermiş olduğu hassasiyeti nedeniyle ümmetçi olduğuna, ekonomik yapıya ve yönetim tarzına verdiği önem nedeniyle tarihi materyalist olduğuna, istismar olgusunu kabul etmesi ve faydalı olduğunu söylenmesi ile ilgili olarak da liberal olduğuna, devletin görevleriyle ilgili görüşlerini, devletin görev ve sorumluluk sahasının genişliği nedeniyle devletçi olduğuna, devletin ticaret yapmaması ile ilgili fikirleri nedeniyle de özelleştirmeden yana (devletin kçltlmesinden yana) olduğuna kanaat getirebilir.

Denilebilir ki bunca birbiriyle çelişen farklı fikir sahalarının alanlarına giren görüşlere sahip olan bir düşünürün değerlendirmesi nasıl yapılacaktır, yeri nasıl tespit edilecektir. Buna verilebilecek en iyi cevap, İbn Haldun'un mkemmek bir bilim adamı, bir sosyolog, bir tarihçi, bir kadı, bir devlet adamı ve bir islam devleti modelinden bahsedilirken cemiyeti oluşturması gerektiğine inanılan müslüman adam tipinin en mkemmek örneğidir.

İbn Haldun'un iktisadi ve içtimai görüşlerinden başka çağdaş sayılabilecek şehircilik ve çevre ile ilgili görüşleri ona apayrı bir orijinallik kazandırmaktadır. Şehirlerin yerlerinin seçimi, teneffüs edilen havanın durumu, su kaynaklarına olan yakınlığı, uzaklığı ve su kaynaklarının kullanımı, cadde ve sokakların genişlik ve darlığı, bunların sebep ve sonuçları, şehirdeki yaşıyışın ve asayışın düzenlenmesi, fiyatların kontrolü, kalitenin denetimi ve şehirde zayıflayan asabiyyetin korunması önemli alt başlıklar olarak sayılabilir.

İbn Haldun'un mukaddimesinin bir başka orijinalliği her mevzunun kendine has (islami) kavramlarla açıklanmış olmasıdır. Asabiyyet ko-

nusunun neseb ve sebep asabiyyeti, devlet başkanlığı konusunun hilafet ve mülk kavramlarıyla, idare politikalarının akli (laik) ve dini siyaset kavramlarıyla, vergi konusunun zulüm kavramıyla, zekatın adalet kavramıyla, devlet harcamalarının bereket kavramıyla açıklanması bu orijinalliklerden sadece birkaçıdır.

İktisadi mevzularda üretim konusunda nüfusun yerinin ve öneminin işbölümü ve üretim artışıyla emeğin ihtisaslaşma ve meydana gelen artı değerın cemiyetin topyekün kalkınmaya olan katkısıyla ücretlerin istismar olgusuyla asrımızın problemi sayılan özelleştirmenin temelden çözülerek devletin ticaret yapma yasağı ile, para basımı ve değerinin korunması konusunun sikke kavramıyla ve yine kalp para kavramıyla açıklanması, fiyatlar ve narh ile ilgili meselelerin hem üretici, hem tüketici hem de devlet açısından değerlendirilmesi İbn Haldun görüşlerine hem orijinallik hem de çağın önünde olma özelliği kazandırmaktadır.

İktisadi hayatın tüketim boyutunda ise, tüketimin kontrolü ve özellikle devlette israfın önlenmesi, iddihar, ihtikar ve stokçuluk meselelerine getirilen içtimai, eğitim ve cezai çözüm yöntemleri ticaretin mahiyeti ve ticaretin yapısına tüccarların karakterlerinin etkisi...

Bütün bunlar varken denetim mekanizmasının yalnızca devlete bırakılmayıp topyekün bir cemiyetde oto kontrol sisteminin teşekkül ettirilmesi, ayrıca hakim ve savcılardan başka seçilmiş olan muhtesiblerin geniş yetkilerle donatılmış olması orijinalliğin bir başka boyutunu oluşturmaktadır.

Gelir dağılımı sosyal güvenlik gibi çağdaş konuların ayrı ayrı başlıklar altında ele alınmamasına rağmen hem iktisadi, hem içtimai, hem dini konuların hemen tamamının içerisinde yaygın bir şekilde bulunması ve hemen her konuda sosyal adalet ve çok daha şumullu bir şekilde adaletle yer verilmesi ve gerçekleştirilmesi için yol ve yöntemlerin önerilmesi, devletin varlığının temel nedeninin başta can güvenliği, mal güvenliği, mesil güvenliği, din güvenliği ve akıl güvenliği (korunması) olmak üzere bütün sahalarda adaletin temini olduğunun kesin bir şekilde kabul ve tasdikinin sosyal güvenlik ve gelir dağılımı adaleti, ücretlerin adaletle tesbiti ve

ödenmesi ve diğer sosyal siyaset meselelerinin yaygınlığı mukaddimeye bir sosyal siyaset kaynak eseri özelliği vermektedir.

Bu çalışmamızın eksikliği ve konuların karmaşıklığı bir gerçektir. Bunda kaynaklarımızın dağınıklığı ve temel kaynağımızın kapsamının son derece geniş oluşundan belki çok daha fazla, bizim eksiklik ve dikkatsizliğimiz rol oynamıştır. Eksiklik ve yanlışlıklarımızdan ötürü ilgili herkesten af diler, yanlışlarımızı düzeltme konusunda gelecek olan telkin, öneri ve direktif sahiplerine hürmetle şükranlarımı sunarım.

DEĞERLER, AHLAKİ HÜKÜM ve SUÇ ANLAYIŞI İLE İLGİLİ ARAŞTIRMA SONUÇLARI

Dört denek grubunun değer sıralaması 1 numaralı tabloda görülmektedir. Tablonun okunuşunu kolaylaştırmak üzere hazırlanış şeklini kısaca belirtelim. Deneklere verilen soru formunda yedi tane değer sahası vardı. Bunları 1'den 7'ye kadar şöyle sıralayacak olursak;

1. Estetik
2. Teorik
3. Teorik
4. İktisadi
5. Dini
6. Siyasi
7. Sosyal

Denekler verdikleri cevaplarla bu sırayı kendilerine göre düzenlediler. Şu halde meselâ tabloda genç erkek deneklerin sıralaması 6 - 2 - 3 - 4 - 7 - 1 - 5 şeklinde olduğuna göre bunlar numarası 6 olan siyasi değeri en yüksek değer olarak seçmişlerdir; numarası 5 olan dini değer ise bu sıralamanın en alt mertebesinde. Tabloda sonuçların rakam halinde verilmesi bunların korelasyon hesaplamaları için gerekiyordu. Şimdi o rakamların karşılıklarını görelim:

Genç Erkekler İçin

- Siyasi
- Ahlâki
- Teorik (İlmi)
- İktisadi
- Sosyal
- Estetik
- Dini

Orta Yaşlı Erkekler

- Ahlâki
- Teorik
- İktisadi
- Sosyal
- Siyasi
- Estetik
- Dini

Genç Kızlar Grubu

- Ahlâki
- Siyasi
- Sosyal
- İktisadi
- Teorik
- Estetik
- Dini

Orta Yaş Kadınlar

- Sosyal
- Ahlâki
- İktisadi
- Teorik
- Estetik
- Siyasi
- Dini

KAYNAKÇA

Abdullah Abdülaziz bin

Atlas Prof. Dr. Seyyid Hüseyin

Attar Ferdüddin

Akgündüz Prof. Dr. Ahmet

Akgündüz Prof. Dr. Ahmet
Barber William J.

Bayraklı Dr. Bayraktar

Beşer Dr. Faruk

Beşer Dr. Faruk

Çapra Dr. M. Ömer

Dursun Turan

Erdoğan Dr. M. Sabri

Erbakan Prof. Dr. Necmettin

Erkal Prof. Dr. Mustafa

Falay Dr. Nhat

Gazali

Güngör Prof. Dr. Erol

Güngör Prof. Dr. Erol

Güngör Prof. Dr. Erol

Hamidullah Prof. Dr. Muhammed

İslamın Getirdikleri, Bir Yayıncılık, İst. 1983

Toplumların Çöküşünde Rüsvet, Pınar
Yayımları, Tercüme Dr. Cevdet Cerit, İst. 1988

Penname, Çev. M. Nuri Gençosman, MEB,
İst. 1988

Osmanlı Kanunnameleri, Fey Vakfı, İst. 1990

İslam Anayasası, Timaş Yay, İst. 1989
İktisadi Düşünce Tarihi, Çev. İhsan Durdu,
Çıdam Yayınları, İst. 1991

Farabide Devlet Felsefesi, Doğuş Yayınları, İst.
1983

İslamda Sosyal Güvenlik, Seha Neşriyat,
Ankara, 1988

İslamda Zenginlik ve Fakirlik Kavramları, Seha
Neşriyat, Ankara

İslam Ekonomi Sistemi, Çev. Fatih Kurtulmuş,
Fikir Yay.İst.

Mukaddime, 1. cilt, 2. cilt Onur Yayınları

İslam Ekonomisinde Tasarruf ve Ekonomik
Gelişme, İFAV 1992

Adil Ekonomik Düzen, Ankara 1991

İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri, 3.
baskı, Kuşak Ofset, İst. 1992

İbn-i Haldun'un İktisadi Görüşleri, İst. Üni.
İkt. Fak. Güryay Matbaacılık, İst. 1978

İhya İ. Ulumiddin, Çev. Ali Arslan, İst.
1982

İslamın Bugünkü Meseleleri, 7. baskı, Ötüken
Yayımları, İst. 1990

Sosyal Meseleler ve Aydınlar, Ötüken, İst.
1993

Değerler Psikolojisi, Hollanda Türk Ak. Bir.
Vak. Yayın., Amsterdam, 1993

İslamda Devlet İdaresi, Çev. Kemal Kuşçu, Nur
Yayn. Ankara 1963

Hamidullah Prof. Dr. Muhammed

Hamidullah Prof. Dr. Muhammed

Hazard Paul

Hitler Adolph

Hasan Ümit

İSAV

İSAV

İSAV

İSAV

İSAV

İKBAL

Kardavi Yusuf El

Kazıcı Doç. Dr. Ziya

Kozak Prof. Dr. İ. Erol

Kutup Seyyid

Kutlar Aziz

Mannan M. A.

Mannan M. A.

Meriç Dr. Ümit

Mürsel Dr. Sefa

İlk İslam Devleti, Çev. İhsan S. Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul, 1992

İslam Müesseselerine Giriş, Çev. İhsan S. Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul, 1992

Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme, Çev. Tur Yayınları, İstanbul, 1981

Kavgam, Çev. A. Nejat, Toker Yayınları, 9. baskı İstanbul, 1989

İbn-i Haldun'un Metodu ve Siyaset Teoris, S. B. F. Yayınları, 1977

Para, Faiz ve İslam

İktisadi Kalkınma ve İslam

Türkiyede Zekat Potansiyeli

İbadet ve Müessese Olarak Zekat

İşçi İşveren Münasebetleri, 1990

Doğudan Esintiler, Çev. Ahmet Asrar, İş Bank. Yayınları

İslamda Helal ve Haram, Çev. Mustafa Varlı, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1990

Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, Zafer Matb.İst. 1987

İbn-i Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat, Pınar Yayınları, İstanbul, 1984

İslamda Sosyal Adalet, Çev. Beşir Eryarsoy, Şura Yayınları, İstanbul, 1991

Bediüzzaman S. Nurs'nin İktisadi Görüşleri, Tebliğ Yayınları, İstanbul, 1986

Çağdaş Ekonomik Konular ve İslam, Çev. Ali Zengin, Fikir Yayınları, İstanbul, 1984

İslam Ekonomi Toplumunun Kuruluşu, Fikir Yayınları, İstanbul, 1989

Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1975

Bediüzzamanın Devlet Felsefesi, Yeni Asya Yayınları, 3.baskı İstanbul.

Meriç Ceml	Kültürden İrfana, İnsan Yayınları, İst. 1986
Meriç Ceml	Işık Doğudan Gelir, Pınar Yayınları, İst. 1984
Meriç Cemil	Bir Facianın Hikayesi, Umran Yayınları, Ankara 1981
Machiavelli	Hükümdar, Çev. Selahattin Bağdath, Sosyal Yayınlar, İst. 1984
Nizamül Mülk	Siyasetname, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yayınları, İst. 1987
Nooak William (Lee IACOCCA)	Zengin Olma Sanatı, Çev. Oya Çakır, Altın Kitaplar Yayınevi, İst. 1985
Nursi Said	T. Hayat, Sözler Yayınevi, İst. 1978
Nursi Said	Emirdağ Lahikası, Sözler Yayınevi, İst. 1980
Nursi Said	D.H. Örfi, Sözler Yayınevi, İst. 1980
Nursi Said	H. Şamiye, Sözler Yayınevi, İst. 1981
Orman Dr. Sabri	Gazali'nin İktisat Felsefesi, İnsan Yayınları, İst. 1984
Özgülven Prof. Dr. Ali	İktisat Bilimine Giriş, Filiz Kitabevi, İst. 1991
Rana İrfan Mahmut	Hiz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı, Çev. Ahmet Kot, Bir Yayıncılık, İst. 1985
Russel Bertrand	İktidar, Çev. Erol Esençay, Deniz Yayınevi, İst. 1983
Sadi	Bostan, M.E. Bakanlığı, Çev. Hikmet İlaydın, İst. 1988
Sıddiki Prof. Dr. S. A.	İslam Devletinde Mali Yapı, Çev. Rasim Özdenören, Fikir Yayınları, İst. 1980
Sosyo Politik Yaklaşım (dergi)	Sayı 1, 1993
Şeşen Doç. Dr. Ramazan	Selahattin Eyyubi ve Devlet, Çağ Yayınları, İst. 1987
Şener Doç. Dr. Abdullatif	Osmanlı Vergi Sistemi, İşaret Yayınları, İst. 1990
Turgut Mehmet	Tüsiad Raporları ve Türkiye Ekonomisi, Boğaziçi Yayınları, İst. 1991

Türk Prof. Dr. İsmail

Türk Doğan Prof. Dr. Orhan

Türkiye Günlüğü (derg)

Tuğ Prof. Dr. Salih

Teymiye İbn

Ugan Z. K.

Ülgener Prof. Dr. Sabri F.

Uluatan Özhan,

Uludağ Doç. Dr. Süleyman

Ülgener Prof. Dr. Sabri F.

Yalçıntaş Prof. Dr. Nevzat - Tuna Prof. Dr. Orhan

Yeniçeri Dr. Celal

Yeniçeri Dr. Celal

Zaim Prof. Dr. Sebahattin

Zaim Prof. Dr. Sebahattin

Zaman Dr. Hasan Uz

Zeydan Prof. Dr. Abdülkerim

Maliye Politikası, S. Yayınları, Ankara 1988

Milli Kültür, Modernleşme ve İslam, Üçdal Neşriyat, İst. 1983

Sayı 7, Ekim 1989

İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, M.Ü.İ. Fakültesi Vakfı Yayınları, İst. 1984

Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe, Çev. Vecdi Akyüz, İnsan Yayınları, Temiye 1989

Mukaddime, I. II. III. M.E.G.S.B. İstanbul 1988

Darlık Buhranları ve İslam İktisad Siyaseti, Mayaş Yayınları, Ankara 1984

Makro İktisat,

Mukaddime, I. II. Dergah Yayınları, 2. baskı, İst. 1991

Darlık Buhranları ve İslam İktisad Siyaseti, Mayaş Yayınları, 1984

Sosyal Siyaset, Filiz Kitabevi, İst. 1991

İslam İktisadının Esasları, Şamil Yayınevi, İst. 1980

İslamda Devlet Bütçesi, Şamil Yayınevi, İst. 1984

Çalışma Ekonomisi, Filiz Kitabevi, İst. 1990

İslam, İnsan, Ekonomi, Yeni Asya Yayınları, İst. 1992

İlk İslam Devletlerinde Ekonomik Strüktür, Çev. Sinan Ersoy, Akabe Yayınları, İst. 1987

İslam Hukukunda Fert ve Devlet, Çev. Aksay Öncel, Nizam Yayınları, İst.